1.12

॥ मायावाद मतखंडन ॥ पृष्ठ ४५॥

क. १३ ब. २ पु. २२

Brihanmandiradhishwar

॥श्रीगोपीजनवल्लभायनमः॥ कृष्णवागीशतत्सूनु पादपद्मरजोनिशं निःसाधनस्यदीन
स्य शरणंमेस्त्वनुग्रहात् १ एकैकेनप्रमाणेनमतांतरनिराकृतिः हेलयास्मिन्श्रुतिख्यातो ब्र
ह्मवादोविराजते २ ग्रंथाभ्यासेऽसमर्थानां ब्रह्मवादाभिलाषिणां ब्रह्मवादेप्रमाणानांसङ्ग
च्छव मातृतः ३ अनायासेननद्बोधो निःसंदिग्धोभवेध्रुवं संशयावसरोनात्रश्रीमत्प्राण
पत्तेर्बलात् ४ अधुनाचत्वारिभाष्याणिव्याससूत्रोपरिसंति तेषुतत्तदाचार्यैः स्वकीयस्व
कीयमतानुसारेणैव श्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणादिवाक्यानामर्थःकृतोस्ति तत्तद्भाष्येपरमेश्वरा
क्षरब्रह्ममायाजीवजगतांस्वरूपाणिभिन्नाभिन्नतयानिरूपितानिसंति श्रुतिषुतेषांस्वरूपा
णिचनुर्भिःप्रकारैः परस्परंविरुद्धानि निरूपितानिनैवसंभवेयुः स्वतःप्रमाणासुतासुतुयस्य
यादृशंस्वरूपंस्वरूपंतस्यतादृशमेवनिरूपितंसंभवेत् सर्वथातासुपरस्परविरुद्धंतत्तत्स्वरू

पनिरूपणानैवसंभवेत् अन्यदर्पितेषु तथैवास्तिः अतः श्रुत्यादीनां सर्वप्रमाणा संमत
वाच्यार्थै रैवैकवाक्यतास्तियङ्गाध्ये तदेवभाष्यंश्रुतिसंमतंव्यासप्रियतमंमेवच अत्रप्र
माणा संग्रहे प्रमाणोपयोगि संस्कृतानापुनरुक्तिरनायासेन रुटिनि तत्तद्बोधार्थैवतत्रत
त्र प्रतिवादिप्रतिवचना नवसरायच अविद्ययाकृत्वा ब्रह्मण्यारोपितंजगत्प्रतीयते रजत
मिवशुक्तिकायामिति यन्मतंतदसंभवि कुतश्चेतिचेत् ब्रह्मणोऽदृश्यत्वात् अविद्यावृताना
मिंद्रियाणां तद्ग्रहणासंभवाच्च बृहदारण्यकेगार्गिब्राह्मणो तद्वाऽएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टं
दृष्टश्रुत ७ क्षोत्रमतंमंत्र विज्ञातिंविज्ञात्रिति तत्रैव अदृश्यमग्राह्यमिति अदृष्टोदृष्टा
श्रुतः श्रोताऽमतोमंताविज्ञातोविज्ञातेति यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतद्द्रष्टव्यंनपश्यती
त्यादिषु तत्त्वस्वरूपेणादृश्यमेवोक्तं परांचिखानीति नचक्षुषाग्रह्यतेनापिवाचानान्यै

देवैस्तपसा कर्मणावित्यादि श्रुतिभिश्चेंद्रियाणाम विद्यावृत्तानांत - गृहणासामर्थ्यंचो
कं श्रीभागवतेपि ग्रत्यमाणोस्त्वमग्राह्योविकारैः प्राकृतैर्गुणैरिति ज्ञानकं पराचीनैरिंद्रि
यैर्ब्रह्मनिर्गुणं ग्रवभात्यर्थरूपेणा भ्रांत्याशब्दादि धर्मिणात्यादि सहस्त्रेषुकनककुंडलादिभि
रिवकार्यरूपरूपांतरेणैवा ज्ञस्यतद्ज्ञानमुक्तं नत्वज्ञस्यतत्कारणाभानमुक्तं श्रुत्यादिषु च ग्र
स्यत्वन्मतीयोर्थोग्रएकैकेनप्रमाणेना तिरस्कृतोद्दष्टव्यः नचाप्रत्यक्षेप्याकाशेतलमलि
न्यारोपवद् ब्रह्मण्यपिजगदारोपः संभवतीतिवाच्यं ग्रवकाशरूपेणावस्तु सामर्थ्यादवतस्य
प्रत्यक्षत्वात् ग्रन्यथावकाशा भिलापोछेदप्रसंगात् ग्रविद्युषांकेनापिप्रकारेणा ब्रह्मणास्त
दभावादिति वैषम्यात् मायाप्रभृतिप्राकृतंसर्वप्रत्यक्षं ग्रप्राकृतमेकं ब्रह्मैवनाज्ञप्रत्यक्षं
प्राकृतसामग्र्या ग्राह्यंचननुषड्विधः प्रमाणौ ब्रह्मप्रत्यक्षमेव ग्रतस्तत्रकुतोनारोपइतिचेत्

नेदंवाक्यंवैदिकसमासंमतं यतोब्रह्मह्यश्रुत्येकसमधिगम्यं तंत्वौपनिषदं पुरुषंपृच्छा
मीतिश्रुतौतथोक्तेः षड्भिस्तैर्ब्रह्मप्रत्यक्षमितिवाक्यंश्रुतिस्थंवाजीवकल्पितं वंध्यापुत्रवं
शव्याप्तोयंदेशइतिवाक्यवत्कल्पितंतत्त्याज्यमेव श्रुतिषुतद्दृश्यत्ववचनाभावात्स्मृति
सूत्रपुराणादिष्वपितदसंभवएव अतःश्रुतिविरुद्धेब्रह्मणोदृश्यत्वसाधनेक्लिष्टकल्प
नयाग्रंथकरणप्रयासोव्यर्थएव यतःश्रुतिस्थेतद्दृश्यत्वप्रतिपादकएकस्मिन्नेववाक्ये
पठितेप्रतिवादिवचनानवसरएवाकिंग्रंथकरणाश्रमेण नन्वस्तिभातिप्रियत्वेनसर्वत्रब्र
ह्मैवप्रत्यक्षमेवेतिकुरुत्रनानोपश्रुतिचेत् इदमपिवाक्यंपूर्ववाक्यसहोदरूपंएतदर्थकं
वाक्यंश्रुतिषुदृष्टमुच्यतेवास्वाभिमतं श्रुतिष्वनुक्तस्यग्रहणमनिष्टकरमेव अपरंचतस्य
दृश्यत्वाभावेनघटपटादिकल्पनाऽसंभवात्घटोस्तीत्यादिकधनासंभवएव किंच बुद्धि

कल्पितमृदवयवोत्पन्नघटोस्तीत्यादि कथना संभववत् बुद्धिकल्पितसदवयवोत्पन्नंजग
दस्तीत्यादि वक्तुमशक्यमेव किंच घटोस्तीतिज्ञानंनप्रमा व्यवहारेतस्य भ्रमभानत्वेन यथा
र्थज्ञानाभावात ज्ञानमेकंपराचीनैरित्यत्रघटादिरूपेणा तस्मिन्नेवदृश्ये घटादिश दर्शनस्य
भ्रमत्वोक्तं घटादीनामावांतरंकारणांमृदादिकं अतोघटकारेणा स्थितामृदस्तीतिवाक्यम
पितथ्यं नामसहितोघटरूपविकारस्तु घटाकारेणास्थितायांमृदिव्यवहारार्थं संकेतितश्च
मनुष्याद्याकारवतिमहाभूतेदेवदत्तादिवत किंच तवमतेदृष्टिदृष्टस्यब्रह्मणाः स्वरूपज्ञा
नसंभवात् यथादृष्टंतदवक्तव्यमवस्तुसादि श्रुतिषु तस्यदृश्यत्वा दृश्यत्वनिरूपणांनैव संभ
वेत् यदितस्यदृश्यत्वेतवदुराग्रहः तर्हितद्दृश्यत्व प्रतिवादकंवाक्यं पठनीयं तदलाभेस
त्यैव अपरंच श्रुतिविरुद्धं ब्रह्मणो दृश्यत्व मस्तुतवमते तथापिब्रह्मणिजगदारोप प्र

दर्शकारज्जुसर्पादिदृष्टांतायत्रश्रुतावुक्तास्तत्रतस्तेवक्तव्याः ननुवाचारंभणादिश्रुतीनांसदिव
मनइत्यादिपुराणावाक्यानांचकथनानुपपत्योछिन्नशाखवसरज्जुसर्पादिदृष्टांताः संतीति
1 निश्चीयते अतएवभागवतेरज्वामहेभोगभवाभवौयथेत्यादयस्तेसंतीति चेन्नैवंवक्तुंश
क्यं उछिन्नवर्तमानशाखवासुतेषामत्यंताभावात् श्रीभागवतादिषूक्तारज्जुसर्पादिदृष्टांता
स्तुवाचारंभणादिश्रुत्युक्तानांसदिवमनइत्यादिपुराणादि वाक्योक्तानांचकारणात् पृथक्
स्थित्यसंभवानांकेवलानांविकाराणांस्वसमानस्वरूपज्ञापनेननेषामिथ्यात्वनिरूपकाएव
नतुतेजगतोमिथ्यात्वदर्शकाः ननुछिन्नवर्तमानशाखवासरज्जुसर्पादिदृष्टांता भावस्त्वयाक
थंज्ञातः भागवतोक्तास्तेऽसद्विकारपरायतोज्ञाताःतत्प्रमाणमपिवक्तव्यं तर्हिसद्विकारोपि
प्राप्तः सोपिप्रमाणैः प्रदर्शनीयइतिचेत् एतत्रयंबलवत्तरैर्मेरुवत्सर्वथाऽचाल्यैः सप्तभि

र्विनिगमकैः सुदृढीकृतमेव तैरेवविकारस्य कल्पितस्यकल्पित सर्पवान्मिथ्यात्वंकुंडला
दिवत् कृतिजन्यस्या कल्पितस्या तएवकारणाभेदेन शास्त्रेनिरूपितस्य ज्ञातस्यचकारणा
रूपेणा सत्यत्वमपिस्फुटं भविष्यति तस्यद्वैविध्यं मनेकप्रमाणैः प्रतिपादितमग्रेद्रष्टव्य म
ग्रे तवबलंतुवाचारंभणादिश्रुतीनां सदिवमनइत्यादि पुराणावाक्यानांच नृसिंहतापनीयश्रु
तेश्च स्वकल्पितार्थेनसर्वमिथ्येति स्ववाक्यकृतमेव तदथच जगत्कर्ता सोपाधिकस्तस्य
जीवतुल्यत्वाद्दृष्टादिभजनवदज्ञदशयामेवभजनीयोजातेज्ञानेहेयोमायासंबंधानं
तरंतस्येच्छादिकंमाया रमणांप्रत्वव्यादानेस्वामात्रेमायया सर्वप्रदर्शितंप्रापंचिकोभ्रमो
ऽपरोक्षो ज्ञानेजातेजगन्नाशश्चेत्यादि सर्वंवृथैववदसि तच्च सर्वमेकैकेन प्रमाणेनैकै
कैन सादृश्येणाच प्रस्फुटेजगतो ब्रह्मत्वेसत्यधुनैवसर्वमस्तगतं भविष्यति श्रीहरिः

श्रुतिषुतेषामभावेप्रथमंविनिगमकं जीवानांपरमात्मनतमाश्रुतिस्तासुपरस्परविरुद्धंदृष्टांत
द्वयंनैवसंभवेत् समवायिदृष्टांतैर्यस्यजगतःकारणरूपेणासत्यत्वमुक्तं तस्यैवतद्विरुद्धं
रज्जुसर्पादिदृष्टांतैर्मिथ्यत्वंकथंवदेत् एकस्यैवतस्यपरस्परविरुद्धंसदसत्वमसंभावितम्
तद्वयंनैववदेत तासुपरस्परविरुद्धदृष्टांतासंभवेनतत्रतदभावोनिश्चितः तासुरज्जुसर्पादि
दृष्टांताभावेद्वितीयंविनिगमकं तासुपरस्परविरुद्धदृष्टांताभावादेवबृहदारण्येमंडूकेच
छांदोग्यश्रुत्युक्तसम वायिदृष्टांतानुकूलो विंशतिदृष्टांताःसंति तेचसर्वेब्रह्मवादस्थापका
मतांतरप्रतिकूलाश्चसंति तेचयथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वे
प्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवा सर्वाणिभूतानिसव्युच्चरंतीति विस्फुलिंगो
ग्निरेवानो विस्फुलिंगसर्वंब्रह्मत्वमेवोक्तं तथैवाग्रेपि यथारथनाभौचरथनेमौचाराःस

वत्त

मर्पितानएव मेवास्मिन्नात्मनि सर्वप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवा सर्वाणिभूतानि सर्वएवात्मानः समर्पिताः त्रयाणामेकंकाष्टत्वमेव तत्रैवइदंब्रह्मेदंक्षत्रमित्यादिनासर्वस्यात्मत्वमुक्त्वाग्रेतस्यात्मत्वेदृष्टांतत्रयमुक्तं सयथादुंदुभेर्हन्यमानस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायदुंदुभेस्तुग्रहणेनदुंदुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः यथावीणायैवाद्यमानायैनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायवीणायैस्तुग्रहणेनवीणावादस्यवाशब्दोगृहीतः यथाशंखस्यध्मायमानस्यनबाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणायशंखस्यतुग्रहणेनशंखध्मस्यवाशब्दोगृहीतः अत्राप्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमुक्तं दृष्टांतेषुतेतेशब्दास्तद्धर्मरूपाएव तथादार्ष्टांतेपिसर्वंब्रह्मधर्मरूपमेव कुंडलादिरूपेणाभवत्कनकस्यधर्मः यथा उंदुभ्यादिज्ञातेतत्तच्छब्दाज्ञातास्युः तथाब्रह्मज्ञानेनसर्वज्ञातमेव ननुतेषांतेशब्दाःक

Brihanmanoratha Shivir

ल्पिताः ॥ अतएव शुक्तिज्ञानेरजताभावइतिनक्वापिदृष्टांतः एवंरूपसृष्टेर्ब्रह्मत्वमुक्त्वा
ग्रे नामसृष्टेरपितथात्वमुक्तमस्ति यथाद्वैधाग्नेः रभ्याहितस्यपृथग्धूमाविनिश्चरंत्ये
वंवा ऽस्यैमहतो भूतस्यनिश्वसितमेतद्यद्दग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वांगिरस ऽ
इतिहासः पुराणंविद्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानान्यस्यैवैतानिसर्व्वाणि नि
श्वसितानि निश्वसितमपितद्ब्रह्मएव नकल्पितं ॥ अग्रेसर्वकारणाकारणास्यब्रह्मणाःसर्वाधार
त्वं त्रयोदशदृष्टांतैर्निरूपितं सयथासर्वासामपा ७ समुद्रएकायनमेव ७ सर्वेषा ७ ·
स्पर्शानांत्वगेकायनमेव ७ सर्वेषांगंधानांनासिके ऽएकायनमेव ७ सर्वेषा ७ रसानां
जिह्वैकायनमेव ७ सर्वेषा ७ रूपाणांचक्षुरेकायनमेव ७ सर्वेषा ७ शब्दाना ७ श्रोत्र
मेकायनमेव ७ सर्वेषा ७ संकल्पानांमन एकायनमेव ७ सर्वेषांवेदानांहृदयमेकायन

Brihanmanoradhi.blogspot

मेव ꣳ सर्वेषांकर्मणा ꣳ हस्तावेकायनमेव ꣳ सर्वेषामध्वानांपादावेकायनमेव ꣳ स
र्वेषामानंदानामुपस्थऽएकायनमेव ꣳ सर्वेषांविसर्गाणांपायुरेकायनमेव ꣳ सर्वेषा
विद्यानांवागेकायनं तद्यैवस आत्मा सर्वेषामयनं त्रयोक्तं सर्वक्रियाजन्यं नन्वकल्पितं
त्प्रतएवयथाराजनायनंशकुनिरितिनदृष्टांतः मंडूके यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः
सहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्रजायंतेतत्रैवापीयंतीति कारणो
क्यादत्रजडजीवयोःसमानरूपतोक्ता यथाकनकखंडाकनककार्यंचकनकमेव छंदा
ग्ये यथासौम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृ
त्तिकेत्येवसत्यं यथासोम्यैकेन नखनिकृंतेन नसर्वकार्ष्णायसंविज्ञातं स्याद्वाचारंभणं
विकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यं यथासौम्यैकेन नखनिकृंतेन नसर्वकार्ष्णायसंविज्ञानं

लोहमणिनासर्वलोहमयंविज्ञानं

स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकर्ल्मासमेव सत्यमेवंसोम्य सच्छब्देशोभवतीनि
श्मेदृष्टांतास्तासुतदभावबोधकाएव सर्वासुशाखासुत्वन्मतीयदृष्टांताभावे ऽवि
द्याकार्यजग·ऽदितिवाक्याभावे च तृतीयंवस्तवन्तरंविनिगमकं छांदोग्यदृष्टांत दा
र्ष्टांतयोसप्रदर्शंप्रकारकं सादृश्यमस्त्येव तद्व्रक्षणं तद्भिन्नत्वेसति तज्जातिकविकल्पि
तभूयो धर्मसजातीयभूयोधर्मवत्वंमादृश्यं तयोः सादृश्य मपिनकेवलंमुखचंद्र सादृश्य
मात्रंनोक्तंतस्यकविकल्पितत्वात् किंतु त्वयोः सादृश्यदृढीकरणासमर्थंचतुर्थविनिगम
कं तत्तत्तत्सादृश्यं सर्वधास्त्येवेतिप्रतिपादकानि स्वतः प्रमाणाश्रुतिस्थ दृष्टांतानुरु
पसमवायिदृष्टांत सहितानिब्रह्मवाद साधकानिमतांतर निराकरणेऽतीव समर्थान्य
नेक प्रमाणान्यपि संतीतिकिंच तासुतद्वाक्यद्वयाभावे पंचमं विनिगमक मप्यस्ति तत्

सप्तदशसादृश्येषु रज्जुसर्पादिदृष्टांतानां खपुष्पवद्दर्शनरूपं श्रुतिषुतेषांमत्वेऽ
त्रावश्यकत्वमेवतेषां एतत्प्रकारकं त्वयानत्तत् सादृश्यमनावृत्तकरणाभ्यामेक
चित्तेनश्रोतव्यं तयोः प्रथमं सादृश्यं ॥ यथाश्रौतदृष्टांते कुंडलादीनामादावं
तेचैकंकनकमेव मध्येपिकुंडलादिरूपेणास्थितं सत्कनकमेव रूपांतरेणादृश्यं तथा
दार्ष्टांतेजगतश्चादावंतेचैकंब्रह्मैव मध्येपितदेवैकं कार्यरूपविकारै रूपांतरेणैवदृश्यं
तस्यकार्यरूपेणा दृश्यत्वंज्ञानमेकंपराचीनै रित्यत्रापि स्फुटं एतत्सादृश्यं श्रौतदृष्टांत
संमतदृष्टांतसहितप्रमाणाभ्यां प्रतिपादितं त्वमादिरंतोजगतोस्यमध्यं घटस्य मृत्तत्रे
वपरःपरस्मात् यत्तुयस्मादिरंतश्चसैवमध्यंचतस्यनत विकारोव्यवहारार्थोयथातेज
सपार्थिवाः दीपादीनांघटादीनांचादावंतेचाग्निर्मृदेव मध्येदीपचक्षुरादिरूपेणापि

ज्योतिरेवदृश्यं मध्येघटाद्याकारेणामृदेवदृश्या नामसहितदीपादिकोघटादिविका
रस्तुस्वस्वकारणाव्यवहारार्थंकल्पितएव एवंदृष्टांतेपिब्रह्मातिरिक्ताभाव
एवोक्तः सचश्रौतदृष्टांतसंमतएवोक्तः श्रौतदृष्टांतेयथासुवर्णाखंडाः सुवर्णाकार्यंच
सर्वंसुवर्णामेव एवंजगतिजीवोजडंचब्रह्मैव श्रौतदृष्टांतेत्रोक्तदृष्टांताभ्यांचमध्येकु
ंडलादिरूपेणास्थितकनक वन्मध्ये सर्वरूपंब्रह्मैव तेनयथाकनकेस्थितकुंडलादि
कंकनकरूपेणासत्यं तस्याकल्पितत्वात कनकज्ञानंविनाकेवलकुंडलादिविकार
ज्ञानंकल्पितस्यैवतस्य कुंडलादेः कनकात् पृथक् सत्ताभावात् एवंसप्तदशसादृश्य
ष्वास्ति एवंप्रतिप्रमाणांचास्ति श्रुतस्त्वदभिमतोऽध्यारोपः क्व तद्धस्याप्यभावः
तत्रज्ञानबलक्रियेच्छादि शक्तीनांस्वाभाविकत्व मेवास्ति श्रुतीः कृतवाध्यारोपश्त्यस्य

मा·वा· प्रतिसादृश्यं प्रतिप्रमाणं चानुषंगकर्तव्यः सर्वासुश्रुतिषुतवार्मीष्टदृष्टां
एवं· ता नामत्पतामावादेवाविकार्यंजगादितिभावस्याप्यभावादेवात्रापि रजत
८ स्याद्यंते यथाश्रुतिर्मध्येपिचकल्पितस्यतस्यशुक्तिरेवेतिदृष्टांतामावादस
ज्जगादितितत्कर्तांचोपहित इत्यादिवाक्यमसदेवनजगदसत् जगत्स्वरूप
प्रदर्शनेरज्जुसर्पादिदृष्टांता श्रुतिसूत्रेषुनैवोक्ताः अतएवश्रुत्युक्तेभ्यः समवायि
भ्यस्तत्संवादिसूत्रपुराणोक्तसर्वत्रस्थितसमवायिदृष्टांतेभ्यश्चतत्संमतसहस्रप्र
माणेभ्यश्चातीवभीताअतएववाचारंभणादिश्रुत्युक्तसदिवमनइत्यादिपुराणा वा
क्योक्तकल्पितविकारस्यैवामिथ्यात्वएकस्मिन्नेवस्थलेस्थिताः श्रुत्याद्युक्ताःसमवा
यिदृष्टांतास्तुनिर्भयाअतएवसर्वत्रस्थिताः किंचि अत्रप्रमाणाद्ये सर्वकालमेकंब्रह्मैवा

स्तीत्युक्तं तेनाद्वितायाभावएवोक्तः उपक्रमेछांदोग्य दृष्टांतेष्वपिद्वितीयाभावएवस्पष्टः
सएवअत्रप्रमाणाभ्यामुक्तः वक्ष्यमाणेष्वपितथैवास्ति उपक्रमविरुद्धंश्रुतौ नैवसंभवे
त् तदग्रेसदेवसोम्येदमग्र आसीतित्युक्तं अत्राप्यन्ययोगव्यवछेदकैवकारेणाद्वितीया
भावोनिश्चितः तथैवश्रौतदृष्टांतसंवादिषुएकमेवाद्वितीयं ब्रह्मपुरुषएवेदं सर्वं अहमेवासमेवाग्रेआसीद् ज्ञानमथोत्यर्थ एकमेवाविकल्पितमित्यादिष्वप्येकशब्देन
तादृशेनैवकारेणाच द्वितीयाभावएवोक्तः उक्तवाक्येषुनेहनानास्ति किंचनेत्यनेन नान्य
द्यत्सदसत्परमित्यनेनचाविकल्पितपदेनच द्वितीयाभावः सुदृढीकृतः तथापि सदे
वसोम्येत्यादीनां ब्रह्मवज्जीवादीनामनादित्वांगीकारउक्तोनंतप्रमाणविरुद्धः जगद्ब्रह्म
णोंशांशिभावप्रतिपादकप्रमाणविरुद्धएव अविद्यादीनामनात्वकथनंत्वन्यापेक्षयाचि

रकालीनत्वं ननुतेषांब्रह्मवदनादित्वं तत्तद्देवेष्वसनाम्नामराणांनिषेधसदृशमेव त्वोक्त्य
नादिकालीनोयं पुमान्यदायदादृश्यतेतदातदैतादृशएवेतिवाक्यमास्ति तेषामनादित्व
कथनेयुक्तवक्ष्यमाणाप्रमाणैरस्तिरकृतमत्रद्रष्टव्यंत्वयाकिंच यथानहिंसेत्सर्वाभूतानीति
व्यवस्थावाक्यंपूर्वकांडीयश्रुतीनांबाधकरणेसमर्थं तथैवतेपरमनादित्वप्रतिपादकवाक्यं
श्रौतदृष्टांतादिसहस्राधिकबलवत्तरप्रमाणानांबाधकरणेनैवसमर्थं सर्वेषुकालेष्वेकं
ब्रह्मैवास्तिद्वितीयाभावः प्रमाणेषुप्रस्फुट एवद्वितीयदर्शनंभ्रांत्येतिज्ञानमेकंपराचीनैरि
त्यादिषु व्यक्ततरं त्रनेकश्रुतिषुद्वितीयाभावएव ननुतद्वितीय मस्ति यत्रहिद्वैतमिवभ
वति यत्रसर्वमात्मैवाभूत एकत्वमनुपश्यतइत्यादिषु त्वदभिमतेद्वितीयाभावः प्रमाणा
बाधितएव शुक्तौरजतवत्सर्वस्य काल्पितत्वांगीकारात् श्रीभागवतेपि द्रव्यंकर्मचकालश्च

स्वभावोजीवएवच वासुदेवाद्भगवतोनन्योर्थोस्तिहतत्वतः अत्रजडजीवयोरेकोपादा
त्वादेवसर्वस्यवासुदेवत्वमुक्तं देहदेहीविभागोयमविवेककृतःपुरा जातिव्यक्तिविभागोयं
यथावस्तुनिकल्पितः यथैकस्मिन्यंचमहाभूतेवस्तुनिजात्याव्यक्त्याचायंप्रत्यक्षासिद्धोविभा
गःसकल्पितएव तथासर्वरूपएकस्मिन् ब्रह्मणिजडजीवयोरेचोच्चेदितिमिथ्याज्ञानेना
नंतकालीनोयंविभागोऽविवेककृतः कल्पितएव उभयोरभिन्नोपादानत्वात् अनयोर्वाक्य
योस्त्वदभिमतार्थाभासकरणेसर्वप्रमाणावाधोऽनिवार्यः देहदेहीत्यस्योत्तरार्द्धमप्यनि
वार्यबाधकरं वस्तुनीतिपदेन ब्रह्मवदनादित्वकस्यापिनैवास्तीति प्रतिसादृश्यंप्रतिप्रमाणंच
प्रस्फुटमेवास्ति तयोर्द्वितीयंसादृश्य यथाकुंडलादिकं कालत्रयेपिकनकेस्थितं तथासर्व
दाजगद्ब्रह्मणिस्थितं एतत्सादृश्यमपिश्रौतदृष्टांतसमतदृष्टांतयुक्तप्रमाणप्रतिपादितं त्वय्य

ग्र॰ग्रासीत्वयि मध्य॰ग्रासीत्वय्यंत॰ग्रासीदिद मात्मतंत्रे ग्रत्रैवाग्रेघटस्य मृत्त्वेवेत्युक्तं ग्र
त्रवाक्येपि श्रौतदृष्टांतैरिवदृष्टांतेनमध्येबृहरूपंब्रह्मोक्तमेव ग्रतः कार्यरूपोविकारोब्रह्मणये
वास्थितः तेनब्रह्माभेदेनगृहीतस्तद्रूपएव ततोभेदेनगृहीतः कल्पितः कल्पितसर्पसदृशः
ग्रतएवसदिवमन इत्यादिषु त्वयीत्युक्तं सर्वरूपएकस्मिन त्वयिमनुष्यादिवकार ज्ञानम्रम
द्य मनोविभातीत्युक्तं रजतंकस्मिन्नपिकालेशुक्तौनैवास्ति मध्येभ्रमेरौव तद्वानं घटादि
कंतु सर्वकालंकारणाभेदेन कारणरूपतयामृदिस्थितं पदतंतुवत् एवंवक्ष्माणानां दीपवि
स्फुलिंग गमास्तिछिद्रप्राणादिकार्याणां कृतिजन्यानामग्नि सूर्याकाश वायूषु स्वस्वसमवायिषु
सर्वदास्थितिः यःदधिव्यां तिष्टन्नित्यादिबृहषु श्रुतिष्वपि परमात्मनि सर्वंस्थितं सोपिसर्वेषु
स्थितइत्युक्तं ग्रतःश्रीयशोदायै सर्वमायया प्रदर्शितं यदुच्यते तत्प्रमाणमान्न बाधितमसदेव

सर्वशास्त्रवस्तुत्वदीयदृष्टांतानांतद्वाक्यस्यचाभावादेवात्रापियथाभ्रमे सतिशुक्तौरजतंस्थि
तं तथाब्रह्मणिजगदितिदृष्टांताभावः अतोब्रह्मत्वज्जीवादीनामनादिकथनंमसत् अस्या
नुषंगः प्रतिसादृश्यंप्रतिप्रमाणांच कर्तव्यः अतोजगतस्यदित्यादिसर्वकथनमेवामत् न
योस्तृतीयंसादृश्यं ॥ — ॥ दृष्टांतेकुंडलादीनांकनकेनसहाभेदोयथाशास्त्रसिद्धस्त
था प्रत्यक्षोपि तथाजगतोऽभेदोब्रह्मणासहदृष्टांतदर्शितः सोपिश्रौतदृष्टांतानुगुणा
दृष्टांतसहितप्रमाणासहस्त्र प्रतिपादितः एकस्त्वमेवसदमद्वयमद्वयंचस्वगाकृताकृत
मिवेहनवस्तुभेदः अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितोविकल्पइति अनेनापिवाक्येनश्रौतदृष्टां
तैरिवदृष्टांतेनसर्वरूपंब्रह्मैव तेनकनककुंडलादिवतद्रूपतयाविकारोब्रह्मण्येवास्थितः अ
तस्तद्भेदेनशास्त्रेनिरूपितोज्ञातोवाकारणरूपेणासत्यः ततोभेदेनज्ञातःकल्पितएवनिसष्टं

तस्यकारणात्पृथक्सत्ताभावात् श्रौतदृष्टांतसंवादिभिरिदंब्रह्मेदं क्षत्रमित्यादिभिरने
कैर्वक्ष्यमाणैः कनककुंडलवज्ज्योतिर्दीपवन्महावायुप्राणवत् सूर्यगभस्तिवदग्निविस्फु
लिंगवदेवजगद्ब्रह्मणोभेदप्रतिपादनः एभिरपिब्रह्मात्मकः सत्तत्रस्थितत्वेनप्रस्फुटं स
र्वशास्त्रवासुतवाभिमतदृष्टांतानांतद्वाक्यस्यचाभावादेवशक्तिरजतादिवदभेदोजगद्ब्रह्म
णोःक्वापिनैवोक्तः अतोजगन्मिथ्येत्यादिकथनमेवरथा तयोश्चतुर्थसादृश्यं अभेदैक्य
योस्तारतम्यमस्ति घटयोरभेदेपिकार्यकारणाभावान्नैक्यं दृष्टांतेकनककारणांकुंडला
दिकंकार्यं उभयमपिवस्तेकमेव तथैवजगद्ब्रह्मणोरैक्यं तदैक्यंश्रौतदृष्टांतानुकूलद्र
ष्टांतैरभेदैक्यप्रतिपादिकान्यैश्चापिनिश्चितं कार्यकारणावस्त्वैक्यमर्शनपरतंत्रवत् अत्रा
पिश्रौतदृष्टांतैरिवदृष्टांतेनसर्वंब्रह्मैव अतःपटादिकार्यंयथातंत्वात्मकतयातंतुषुस्थितं

Dinanath Sanskrit Research Institute, Jodhpur

तथाजगद्ब्रह्मात्मकतयातस्मिन्नेवास्थितं तेनविकारस्य सदसत्वंस्फुटं एकस्त्वमेवस
दसदितिदीपश्चक्षुश्चरूपं चेत्यादिभिः कार्यस्यकारणादन्यत्वमपि पटतंतुवद्दीपाग्नि
वत्कनककुंडलवदेवनिरूपितं सर्वशास्त्रवासनद्वाक्यद्वयाभावादेवैक्यमपिशुक्तिरजत
योरिवेतिकुत्रापिनैवोक्तं अतःसर्वंमिथ्येतिकथनमेवमिथ्यैव ब्रह्मात्मतयासर्वस्यब्रह्मणि
स्थितस्यैतादृशस्यापितस्यासत्वकथनेश्रुतयोदेवाश्च ब्रह्मादयोहसंत्येवेत्यनुमीयते ज
गत्कर्तासोपाधिक-ब्रह्मणिसामान्यतोधर्मभावः मायासंबंधानंतरमिच्छादिकंमायारम
णांमित्यादिवाक्यश्रवणोपितेहसंत्येव त्वयाकारणात् कृतिजन्योऽकल्पितः सद्रूपोवि
कारः सर्वत्रोक्तोज्ञातः कारणादेवनैवज्ञातः कल्पितः सोप्यत्रश्रुत्यनेनाज्ञानतत्स्वयंजनैर्वि
हितोविकल्पइत्यनेनचदीपश्चक्षुरित्यादिभिश्चोक्तएव तथापिसोग्रेद्रष्टव्योऽनेकप्रमा

रौः प्रसिद्धः कारणास्य विकारस्य कारणरूपत्व मपिप्रमारौः प्रस्फुटमग्रेपिद्रष्टव्यं वाचा
रंभणादि श्रुतीनांसादेवमन इत्यादि पुराणवाक्यानां चार्थः सामान्यतोविकारस्या सत्यत्व
मित्येवंरूपोऽर्थाभास एव एवंतदनन्यत्व मारंभणशब्दादिभ्यइत्यादि सूत्राणामपित्वदी
योर्थोर्थाभास एव शशशृंगवत् कुत्रापिश्रुतिरजतादि दृष्टांताऽलाभात् कार्यकारणव
स्त्वैक्यमित्यादिषुसहस्त्रेषु समवायिदृष्टांत संभवाच्च एवंसर्वंखल्विदंब्रह्मपुरुषएवेद
ꣳ सर्वꣳ तदिदं सत्यमित्याचक्षतेयस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूत् यत्रसर्वमात्मैवा
भूत् एकत्व मनुपश्यत एतदात्म मिदंसर्वमित्यादि श्रुतीनामिदंहि विश्वंभगवानिवदीपश्च
क्षुश्च एकस्त्वमेवसदमिमृशंत्यशेष मिदंयदिदं मनसाद्रव्यंकर्मचदेह देहीत्यादीनामभेदप्र
तिपादकानामंशांशिभाव प्रतिपादकानां चान्येषांचे दृशानांतव मतेर्थः भक्तिरजतवन् ज

गत् ब्रह्मणोरभेदांगीकारेणासर्वमिथ्यापरएव सचप्रमाणैः सर्वैरवधीरितएव ॥
यदिममवाक्यानिनवासद्यानि तर्होक्तस्थलेषुत्वन्मतीयास्ते प्रकाश्य स्वमतस्थापकं
कर्तव्यं नायोःपंचमंसादृश्यं एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानरूपं अत्रोपक्रमवाक्य
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानंप्रतिज्ञातं अत्रयेनसर्वंमिथ्येति चतुरक्षरैरेव तस्यमिथ्यात्वे
सिद्धेपियेनाश्रुतमित्यादि त्रिभिर्वाक्यैर्बहूक्षरैः कथनेनसर्वसत्वे तदनुकूलो योविशेषआ
याति सवक्तव्यः अस्यवाच्यार्थश्रवणेन ब्रह्मवादप्रियाणांतु मनसिप्रसन्नतोत्पद्यतएव
अस्याश्रुतेःसर्वस्यमिथ्यात्वंयद्यभिप्रेतंभवेत् त्वदग्रे सर्वधारज्जु सर्पादिदृष्टांतानामाव
श्यकतैव तेत्वत्रनोक्ताः अत्रतुतेषांपरिपंथिनः समवायिदृष्टांताउक्ताः तेषामकथनेऽपि
निरूपणत्वया कारणंवक्तव्यं नावैच्छ्रोतव्यं तेषामकथनेप्रसिद्धमेवकारणं उच्छिन्नवर्तमान

शारवा सुतेषामभावादत्रापि तदभाव एव ॥ अपरंच अत्रपूर्वं त्रिभेर्दृष्टांतै र्यस्यब्रह्मत्वंप्रति
पादितं तस्यैवाग्रिमेवाचा एंभणावाक्यशेषे ऽसत्वंकथंवदेत् स्वतः प्रमाणरूपाश्रुतिरिति
विचारणीयंत्वयापि यदिस्वकीयमानरक्षकःपुरुषोपि संसदि स्वोक्तवाक्यविरुद्धमग्रि
मवाक्यंनैववदेत् ॥ अथचप्रथमक्षरो यस्यसत्वमुक्तं तद्विरुद्धमग्रिम क्षरोनैववदेत् तर्ह्य
विद्यागंधरहिता श्रुतिरसंभवतिं कथंवदेत् स्वतः प्रमाणा श्रुतिर्हियस्यया दृशंस्वरूपंतस्य
तादृशमेवनिरूपयति उपक्रमवाक्यएकाविज्ञानेनसर्वविज्ञानं यदुक्तं तत्कथंस्यादित्या
कांक्षयांतद्ज्ञापनेद्वारभूतंसमवायिदृष्टांतत्रयमुक्तं दृष्टांतेयथाकनकंकारणा ज्ञान
नकुंडलादि कार्यंकनकमेवेति ज्ञानंभवेत् तथादृष्टांतेब्रह्मविज्ञानेनसत्कायरूपंजगत् ब्र
ह्मैवेतिविज्ञानं स्यात् श्रीभागवतेपितत् ॥ औनदृष्टांतानुगुणादृष्टांतसहित प्रमाणोर्यथाहि

रण्य मित्यादि शतैस्तत्तथैव बोधितं अत्रश्रौतदृष्टांतैरन्यैश्च सर्वं ब्रह्मेतिस्पष्टं तेनब्रह्मा
त्मकोविकारः कनकेकुंडलमिव ब्रह्मण्येवास्थित इतिव्यक्तं तेनविकारस्य द्वैविध्यंसिद्धं
त्वन्मतएकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रकारोवक्तव्यः शुक्तिज्ञानेरजतंमिथ्येतिज्ञातं स्यादिति दृ
ष्टांता भावोहि सर्वशास्त्रवासु तेषामभावादेव अतोजगत्सदित्यादि सर्वकथनमेवासत्
नयोःश्रुतंसादृश्यं अत्रद्वयं सादृश्यमस्ति यथादृष्टांते कुंडलादिभिः कृतोव्यवहारः कन
केकृतोभवति अथचकुंडलादिनामान्यपिकनकस्यैव यतःकुंडलादिषुघटंतेस्थितमेकं
कनकमेवदृश्यते तथाघटपटादिभिः कृतोव्यवहारः शुद्धेब्रह्मेवकृतोभवति तेचश्रौतदृष्टां
त संमतदृष्टांतयुक्तप्रमाणेष्वपि निरूपिते यथाहिरण्यंकृतंपरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्याहिर स्व
ण्मयस्य तदेवमध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरुह्यमस्यतद्वत् अत्रापिश्रौतदृष्टांतैरिव

दृष्टांते नब्रह्मस्वयंज्योतिर्ज्ञानमेकंपराचीनैश्चेत्यत्रोक्तवदुक्तवक्ष्यमाणप्रमाणैः सर्वंब्रह्मै
वातः ब्रह्मात्मतया सतस्मिन्स्थित एवेतिप्रस्फुटं तेनतस्यसत्यत्वासत्वेनद्वैविध्यंव्यक्तं
तस्यकारणाभेदभेदाभ्यांज्ञानात् यथासर्वस्यहिरण्मयस्यपुरस्तात्पश्चाच्चैकंस्वकृतंहिर
ण्यमेव मध्येकुंडलादिभिर्बहुरूपंतदेवव्यवहार्यमाणं दृष्टांतोपितथैवयोज्यं नानापदेशैर
लमस्यतद्वदतिवाक्यबलात् यथाहिरण्यंबहुधासमीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु
एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः यथासुवर्णकारक्रियाभिर्ब
हुरूपमप्येकंहिरण्यंव्यवहारवर्त्मसुनृभिर्बहुधासमीयते एवममुनैव प्रकारेणैव सर्वैर्वरे
मे एकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत्सहैतावानासेतिश्रुत्याक्रीडार्थमात्मनइदंविजगत्कृतइत्या
दिभिश्चराणार्थमेवत्रात्मानं स्वयमकुरुतेतिश्रुत्यात्मकृतेः परिणामादित्यादिसूत्रैश्चा

Bhandarkar Oriental Research Institute

त्मन्येवात्मनात्मानंसृजेहन्म्यनुपालयइत्यादि श्चेद्रियातीतोपिस्वकीयाक्रिययास्वयंबुरु
पोप्येक एवभगवान्लौकिकवैदिकैर्जनैर्व्याख्यायते अत्रोक्तैः सर्वसादृश्यप्रतिपादकैप्र
मारौर्मध्येपिकेवलप्रत्यगात्मैवब्रह्मस्फुरत् अतःकारणरूपंकार्यकारणोस्थितंकारणांचका
र्यस्थितं कनककुंडलादिवदित्यपिसर्वत्रप्रस्फुटमेव अतोब्रह्मणि ज्ञानबलक्रियादिशक्त
यः श्रौतसमवायिदृष्टांतादिसर्वप्रमाणाप्रसिद्धाः स्वाभाविक्यएव अत्राज्ञजनकृतोपिव्य
वहारोब्रह्मण्येवेत्युक्तंकनककुंडलदृष्टांतेन तेनाज्ञानमपिरूपांतरेणास्थितेशुद्धेब्रह्मणि
व्यवहारः तवमतेकतिपयभूमिषुज्ञानिकृतोपिव्यवहारोमायायामेव नामान्यपितस्याएव
अतस्त्वयात्वन्मतीयंकिमपिवक्तुंनैवशक्यं अत्रोक्तेषुसर्वप्रमाणेषुप्रपंचस्यब्रह्मत्वंप्रस्फुट
मेव अतोऽध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइत्यादिकं सर्वंप्रमाणाबाधितमेव त्वन्म

तीयापवादासंभवएव उक्तवक्ष्यमाणाप्रमाणौर्बाधितत्वात् नेतिनेतीत्यत्रेतिशब्दःप्र
कारवाच्येव यथास्थावरजंगमानांदेहायद्यपिपंचमहाभूतात्मतयापंचमहाभूतान्येव
तथापिपंचमहाभूतानितेषांदेहसदृशप्रकारकाणिनैव तद्देहेभ्यस्तेषांप्राक्सिद्धत्वा
त्तेभ्योऽतीवमहत्वाच्चतद्देहोत्पत्तिनाशाभ्यांसहतेषांतद्व्याभावाच्चतद्देहानांतत्फल
व्याकलयाकृतत्वाच्च एवंब्रह्मात्मतयासर्वंब्रह्मैव तथापिब्रह्मनुतत्सदृशंप्रकारकंनैव
जगदुत्पत्तिस्तस्यप्रागपिसिद्धत्वात् तस्योत्पत्तिनाशाभ्यांसहतस्यतद्व्याभावाच्च अवि
नाशित्वाच्च व्यापकत्वाच्च सर्वकारणकारणत्वाच्च आनंदमयत्वाच्च जगतस्तस्यफल
व्याकलयाकृतत्वाच्च अत्रानंदशायामपिजगत्स्यब्रह्मण्येव व्यवहारउक्तः परंतुयथा
कुंडलादिभिःकृतेव्यवहारेविषयोकुंडलादिरूपंकनकमेव तथापिविषयता व्यवहारे

Paramanandashram

कुंडलादिष्वेव तथाज्ञदशायामपि घटपटाद्यनेकविकारैः कृतेव्यवहरेत तद्रूपं ब्र
ह्मैव विषयः परंत्वज्ञदशायां विषयताघटपटादिविकारिष्वेव - तयोऽप्रभ्रंशादृश्य
दृष्टांतेयथा कुंडलादिषु कनकप्रवेशे सतिता नि दृश्यंते नान्यथा तथादार्ष्टांतेजग
ति ब्रह्मप्रवेशेन दृश्यंभवति कारणाप्रवेशंविनाकार्यंनैवप्रत्यक्षंभवेत् तत्तिर्द्वारकं
श्रौतदृष्टांतानुरूपदृष्टांतयुक्तंपरमगुह्यज्ञानोपदेशेश्री भगवताब्रह्मणांप्रत्युक्तप्रमा
णां यद्यामहंतिभूतानिभूतेषुच्चावचेष्वनु प्रविष्टान्यप्रविष्टानितथातेषुननेष्वहं
अत्रापिश्रौतदृष्टांतैरिवदृष्टांतेनोच्चावचभूतदेहानांतदात्मतयामहाभूतेषुस्थितिवत्
जगतोब्रह्मात्मतयाब्रह्मणास्थितिः स्पष्टैव तयातस्यद्वैविध्ययुक्तमेव अत्रभूतानाम
वांतरकारणात्वमुक्तं स्वस्यनतेषांकारणानामपिकारणात्वमुक्तं अत्रातसर्ववाक्याना

Bhagavan Shiraishi

मेकवाक्यता ब्रह्मवादेव्यक्तता महाभूतप्रवेशं विनोच्चावचभूतदर्शनासंभवएव वट
बीजवत्सर्वप्रवेशे ऽग्रउच्चावचभूतसृष्ट्यभावः तथाजगतिब्रह्मप्रवेशंविनाजगद्द
र्शनाभावः वटबीजप्रवेशवत् सर्वप्रवेशेग्रेसृष्ट्यभावः अतःप्रवेशाप्रवेशावुक्तौ का
र्यस्योत्पत्ति नाशाभ्यांतयोस्तद्वयाभावात् कार्यस्यतस्यफलव्याकृतत्वाचाप्य
प्रवेशउक्तः सचप्रवेशः सर्वप्रमाणासंमतःप्रवेशः समन्वयएव सचास्तिभाति प्रियत्वेन
सच्चिदानंदरूपेणैव त्वन्मतीयास्ति भातिप्रियत्वेनान्वयेजगद्दर्शनाभावएव मृत्प्रवेशंवि
नाघटोनैवदृश्यः तत्पूर्वमुक्तमेव अस्तीत्यादिकथनंकस्यस्यात् तथाकथनंप्रमाणविरु
द्धमेव जगतःशुक्तौरजतवत् कल्पितत्वाभावात् अत्रप्रवेशमायावादिकृतोकपोलकल्पि
तोवृथालापोऽप्रयोजकएव तवमतेकल्पितेनजग गतिकारणाप्रवेशाभावः सहिप्रमाण

बाह्यएव त्वन्मतीयदृष्टांताभावात् अविद्याकल्पितं जगादितिवाक्याभावाच्च अतोज
गदसदितिवाक्यंवदथैव अस्यवाक्यस्यार्थः कर्तव्यः तवमतेऽस्यक्वोपयोगः सवक्तव्यः
अत्रोक्तंयत्कार्येकारणाप्रवेशं विनाकार्यंदृश्यंनभवेत् सप्रवेशेन स्वरूपेणा किंत्वंशौ
नैवेत्यत्राष्टमंतयोः सादृश्यं कार्येकारणाप्रवेशोयउक्तः सचांशेनैवप्रवेशः अतःकार्य
कारणायोरंशांशिभावः दृष्टांतेयथाकनककुंडलादीनामंशांशिभावः तथादार्ष्टांतेजगद्ब्र
ह्मणोप्यंशांशिभावएव तयोरंशांशिभावप्रतिपादकानिसमवायिदृष्टांतसंमतानिप्रमाणा
नि यस्यब्रह्मादयोदेवावेदालोकाश्चराचराः नामरूपविभेदेनफल्गव्याकलयाकृताः
भूतोयमग्निःपवनः खमादिर्महानजादिर्मनइंद्रियाणि सर्वेंद्रियार्था विबुधाश्चसर्वये हे
तवस्तेजगतांशभूताः एषोत्यशेषसत्वानामात्मांशः परमात्मनः एकांशेनस्थितोजगत्

Prajnamandiram.org

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः द्विधासमभवद्दृहन तयोरेकतरोह्येशः प्रकृ
तिः सोभयात्मिका ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःयोभिधीयते श्रौतदृष्टांतसंवादिन्यः
श्रुतयः अहंबहुस्यां सहैतावा आत्मानंस्वयमकुरुत यथाग्रेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्यु
च्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वएवा
त्मानोव्युच्चरंतीति यथारथनाभौच यथासदीमात्मावकात् आत्मकृतेः परिणामा
दिति सएषआद्यः पुरुषःकल्पेकल्पेसृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानंसंयच्छति
चपातिच अंशांशिभावेनापिश्रौतदृष्टांतै रिवसर्वरूपंब्रह्मैव तेनब्रह्मात्मकंजगत्
ब्रह्मण्येवस्थितमितिस्फुटं तेनतस्यविकारस्यकारणादपृथक्पृथक्त्वाग्रहणेन
द्वैविध्यमपिसव्यक्तं तेनमतेमायया बुद्धिकल्पित सदंशानांजगतिप्रवेशःसप्रमा

णामात्रबाधितः तवमतएषांक्कोपयोगः एषामन्यैः सहैकवाक्यताकर्तव्या तवमते
जगतः कल्पितत्वात् तत्रकारणाप्रवेशाभावेनांशांशिभावस्याप्यभावः सचसर्वप्रमा
णाबाधितएव श्रुतिषुत्वदीयानांतेषामभावादेवा किंच सर्वतोबलवतीह्यन्याधा
नुपपत्तिः श्रुतिषुरज्जुसर्पादिदृष्टांतागमविद्याकार्यजगदितिवाक्येस्यच सत्वेत्रो
क्तवक्ष्यमाणानांप्रमाणानांसर्वथाकथनानुपपत्त्यातासुतद्व्याभावे दृढतरनिश्चय
एव अतःप्रपंचासत्वकथनास्तिस्वमलीकमेव तवाध्यारोपः खपुष्पसदृशः प्रमा
णात्तव्यः — तयोर्नवमंसादृश्यं दृष्टांतेयथाकुंडलादीनांनामानिकनकस्यै
व कनकस्यैवकुंडलादिसर्वरूपत्वात् तथादार्ष्टांतेव्यवहारे घटपटादीनामेवनामा
नीतिज्ञानेपिमध्येब्रह्मणएव घटपटादिसर्वरूपत्वा तस्यैवतत्तत्सर्वनामानि तत्त्रानि

पादकानिश्रौतदृष्टांतसंमतदृष्टांतसहितानिबहूनि प्रमाणानि संति यथाहिरण्यंबहुधे
ति अनीहएतद्बहुधैकआत्मनासृजत्यवत्यनिनबध्यतेयथा भौमोहि भूमिर्बहुनाम
रूपिणीत्यतोविभून्नश्चरितंविडंबनं इत्यादिषुविरुद्धधर्माश्रयत्वंब्रह्मणाःस्पष्टं अ
त्रापिश्रौतदृष्टांतैरिवतत्सदृशदृष्टांतेनसर्वरूपंब्रह्मैव विकारःकारःणात्मतयाकारणो
स्थितः तेनतस्यभेदाभेदग्रहणानद्वैविध्यं अत्रविभून्नश्चरितमुक्तं एतद्वयंत्वन्मती
यसोपाधिकेकर्तरिनैवसंभवेत् इत्यादीनामर्थोर्थाभासएवत्वन्मते तवमतेजकत्व
त्कर्तृभूमत्वासंभवएव तस्यचरितभावोपिसर्वथा समर्वनामासचविश्वरूपःविश्व
रूपस्यसर्वनामवत्वंयुक्तं श्रौतदृष्टांतसंवादीनिश्रुतिरपिनथैवाह तद्धिसर्वाणिनामानि
बिभर्ति तद्धिसर्वाणिरूपाणिबिभर्ति वेदाक्षराणियावंतिपठितानिद्विजोत्तमैः तावंति

Brihanmadhvamatam.blogspot.com

हरिनामानि कीर्तितानि संशयः छांदोग्येपि तथोक्तं सर्वशाखासु तद्व्यामोहादेवान्ना
पिपद्याकल्पित रजत सर्पादीनां नामानि शुक्तिरज्वादीनामेवेति दृष्टांताभावः अत-
स्त्वन्मतीयं किमपि वक्तुं तवनयोग्यं अध्यारोपोनप्रामाणिकः श्रुत्यादिषु तद्दर्श
नात् तयोर्दृशम सादृश्यं॥ दृष्टांते कुंडलादिभिर्व्यवहारेऽवलंबनं कनमेव ए
वंसर्वेद्रियैर्घटपटादि सर्वविकार ग्रहणेऽवलंबः प्रत्यगात्मैव एतदपिश्रौत दृष्टांतानु
कूल दृष्टांतयुक्त प्रमाणाप्रतिपादितं सत्यंत्यवयवः श्रोक्तःसर्वविधविनामिह विनार्थे
न प्रतीयेरन् पटस्येवांगतंतवः अत्रापिश्रौत दृष्टांतैरिव ब्रह्मांशरूपंजगत् ब्रह्मैव अतः
तंतुषु पटस्थितिवृत्सर्वसद्रूपतयासस्थितमितिस्फुटं तेनविकास्यद्वैविध्यमपिस्फुट
तर अत्रपटकार्यविनापिस्वतंत्र तयातंतूनां प्रतीतिरुक्ता पट प्रतीतिस्तु स्वकारणात

त्वावलंबनेनैव नतु स्वतंत्रतया कार्यस्य कारणात्पृथक्स्थित्यसंभवात् तथादार्ष्टांतेब्रह्मणः सर्वस्वरूपत्वात घटपटादिग्रहणे तत्तद्रूपेणास्थित ब्रह्मप्रतीति प्रागेव घटादिकार्यविनापि भवति घटपटादिकार्य प्रतीस्तु रूपांतरेणास्थितब्रह्मावलंबनेनैव तत्पश्चादिव विकारः व्यायमानोपिप्रत्यगात्मानमंतरा ननिरूपस्त्वणुरपिस्याच्चेच्चित्समआत्मवत् लौकिकवैदिकव्यवहारे प्रत्यगात्मानं विनाकेवलो विकारएव व्यायमानः सचव्यायमानोपि प्रत्यगात्मानंस्वकारणं विनाऽणुमात्रोपि न निरूप्यः चेद्यदि प्रत्यगात्मानंविनानिरूप्यः स्यात्तदासविकार आत्मवत् जीववत् चित्समःस्यात् ब्रह्मतुल्यःस्यात् जीववत ब्रह्मवत्स्वतंत्र तया निरूप्यःस्यादित्यर्थः अत्रप्रत्यगात्मानमंतरानैव निरूप्यस्त्वणुरपीत्यनेन प्रत्यगात्माव

Brihanmandrabhishwar

लंबनेनैव निरूप्यइति स्फुटं एतावानात्मसंमोहोयाद्वैकल्पस्तुकेवले आत्मन्नृतेस्वमा
त्मानमवलंबोनयस्याहि ज्ञानमेकंपराचीनैरित्यत्रोक्त प्रकारेणाकेवल एकस्मिन्नात्मनि
यत विकल्पोनानादर्शनेनभेदः एतावानात्मसंमोहः यस्यभेदस्यस्वमात्मानं स्वकारणां
विनावलंबोनहि प्रसिद्ध्यर्थे अत्रालिखित प्रमाणेष्वपि सर्वत्राप्यात्मनः सर्वरूपत्वादेवाव
लंबः सएवोक्तः अतःसर्वतस्मिन्स्थितं तेनभेदाभेदेन ग्रहणेविकारस्यद्वैविध्यंप्रस्फुटम्
घटपटादिकार्यमात्र ग्रहणेप्रथमेसर्वदा विद्यमानं सर्वरूपंकारणमेव विषयरूपंविभाति कार्यंत
तदनुतदवलंबनेनैवविभातिश्रुतावपितथोक्तं तमेवभांतमनुभाति सर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभा
तीतियद्यास्थावरजंगम देहाकारेणास्थित पंचमहाभूतनानानंतरं मनुष्यादि विकारज्ञानं त
थासर्वरूपात्मज्ञानानंतरमेवघटपटादि ज्ञानंतत्तत्कारणास्थितं व्यवहारार्थं संकेतितं सर्वविभातीत्यर्थः

तस्यसर्वरूपस्यभानेनेदंव्यवहारार्थंसंकेतितंविभातीत्यर्थः परंतुयत्प्रथममेवदृश्यतेतस्या
ज्ञानदशायांज्ञानंनैवास्ति यद्वैतत्रपश्यति पश्यन्वैतदित्याद्यश्रुतिष्वप्येतदुक्तं पश्यन्वै
इत्यनेनप्रथमंउपंचमहाभूतदर्शनवत्सर्वरूपंब्रह्मैवपश्यति तथाप्यधिकारामावात् यद्वै
तन्नपश्यतीत्युत्तंयथामनुष्यादिविकारग्रहणेपंचमहाभूतादिकारणानामपिज्ञानाभा
वास्तर्हिघटादिग्रहणसर्वकारणकारणस्यज्ञानंकुतः ब्रह्मस्वयंज्योतिर्- विभातिब्रह्मेंद्रि
यार्थात्मविकारचित्रं इदंश्रौतदृष्टांतादि सर्वप्रमाणसंमतंयत् विकारैश्चित्रमेकं ब्रह्मविभा
तीति प्रस्यवाक्यस्येदृश्यनामन्येषांचार्थस्त्वन्मतीयस्त्वया स्वमतीयदृष्टांतान् श्रुत्युक्ता
न्प्रकाशपश्चात्प्रकाशनीयः सर्वशास्त्रासंतवाभिमतद्वया भावादत्रापिरजतग्रहणेशुक्त्य
बलंव वह्नितदृष्टांताभावः नापिबुद्धिकल्पितसदवयवालंबनमुक्तं अतस्त्वदुक्तंसर्वम-

Shri Anandashram

ह्यं स्वकीयशुभमिच्छता तयोरेकादशंसादृश्यं दृष्टांतेयथाकनक ज्ञानेकुंडलादिकं
तिष्ठतितथाब्रह्मज्ञानेजगत्तिष्टत्येव ननुरजतवतन्नाशः अतएवकुंडलादिकं कवकमे
वेतिज्ञानवान् कनकार्थीतत्रत्यंलाक्षादिकंत्यत्कानन कत्वेनतेषांग्रहणंकुरोति तथादार्ष्टां
तेसर्वब्रह्मेतिज्ञानवंतोजगतिस्थितं भेददर्शनंतेनाहंममेत्यादिमायाकार्यंत्यत्कासर्वस्य ब्र
ह्मत्वेनग्रहणंकुर्वंति एतदपिश्रौत दृष्टांतसंमतदृष्टांत सहितप्रमाणेन प्रतिपादितं दृहदु
पलब्धमे तदवये त्यवशेषतयायतउदयास्त मयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात् अतकृषयेदध
स्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथा भवंतिभुविदत्त पदानिनृणां अत्रापिश्रौत दृष्टांतैरि
वदृष्टांतेनसर्वरूपत्वंतस्यैवेति सर्वं तद्रूपंतास्मिन्नेवस्थितं अतस्तस्य द्वैविध्यंशास्त्रसिद्धं
पूर्वमज्ञानामपि व्यवहारोब्रह्मण्येवेति प्रमाणैः प्रदर्शितः परंतु तेषांब्रह्मज्ञानाभावद्विषयना

Brihanmandarchivar

विकारेष्वेव ब्रह्मविदांतुविकार दर्शनाभावात्तेषां ब्रह्मणासर्व व्यवहारे विषयो ब्रह्मैवब्रह्मा
पराब्रह्म हविरित्यत्रोक्तवत् बृहदारण्येयद्वै तन्नपश्यति पश्यन्वैतद्दृष्टव्यं नपश्यति न
हिद्दष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते ऽविनाशित्वा नतुतादृतीयमस्तितताऽन्यद्विभक्तं यत्स
शेदित्याद्यश्रुतिषुतद्दृष्टव्यं तद्ध्यातव्यं तच्छ्रोतव्यं तद्वक्तव्यं तन्मंतव्यं तत्प्रष्टव्यं त
द्विज्ञेयमितियदुक्तं तत्तेषांज्ञानिनामेवतद्दर्शनादिसर्व व्यवहार्येज्ञ ग्यमित्युक्तं तव
मतेतु ज्ञानिनामपिश्रुत्युक्ततद्दृष्टव्याद्यर्थानामसंभवएव सप्रमाणाविरुद्धः श्रोत्रश्रु
तिष्वेवाज्ञानामेवतद्दर्शनाभावानिरूपणात् ज्ञानिनांतदुक्तत्वात् तासुतद्वाक्यद्वयाभा
वादेवज्ञानि व्यवहारेपिश्रुक्तिरजतवत् कतिपयभूमिपर्यंतंतेषांकल्पिते जगतिव्यवहा
रेत्वन्मतीपदृष्टांताभावात्वदुक्तंजगतः कल्पितत्वाद्भ्रमप्रामाणिकमेव द्वादशसाद्दश्यं

दृष्टांतेयथाकनकार्थिनः कनकस्यविकृतिंनैवत्यजंति तस्याः कनकरूपत्वात्कनक
त्वेनैवतद्ग्रहणंकुर्वंति एतच्छ्रौतदृष्टांतसंमतसमवायिदृष्टांतयुक्तप्रमाणोपिप्रतिपादि
तं सादिभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिविकृतिंत्यजंतिकनकस्यतदात्मत
येति अत्रापिश्रौतदृष्टांतेरिवदृष्टांतेन सर्वंसद्रूपमेवोक्तं अतःसद्रूपस्यविकृतेःसद्रूपत्वं
तदात्मतयोक्तमेव तेनतस्याः कारणाद्विभक्ताविभक्ततयाग्रहणेन द्वैविध्यंप्रस्फुटं अ्रा
त्मविदइदंपरिदृश्यमानमशेषंजगत्सदभिमृशंति ब्रह्मैवजानंतितत्रहेतुः आत्मतयेति
अत्रसदृष्टांतायुक्तिः सकलप्रमाणसंमता नहिविकृतिमिति अत्रहेतुः तदात्मतयेतितत्
कनकमात्मातदात्मातदात्मनोभावस्तदात्मतातया अत्रमयूरव्यंसकएवसमासःस्पष्टःन
धैवैतदात्मिदंसर्वमितिछांदोग्यवाक्यस्यापिश्रौतदृष्टांतार्थत्वोक्तसर्वप्रमाणसंमतः सए

वसमासोस्ति एतदन्यः कल्पित एव तस्यसर्वप्रमाणाविरुद्धत्वात् किंच श्रौत दृष्टांतादिप्रमा
णौस्त्वय्यग्र आसीत यस्तु यस्यादित्यादि भ्यश्च ब्रह्मणः सर्वरूपत्वादेव जगद्ब्रह्मणास्थि
तं ब्रह्मचजगतिस्थितं अतएवश्रौत ज्ञानिनस्तयोः परस्परं तथैवस्थित्याविकारस्य कन
ककुंडलाभेदवदभेदेनैवग्रहणंकुर्वंति यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूते
षुचात्मनं ततोनविचिकित्सिकितीति एवंतयोरभेदेन ग्रहणेऽवांतरफलंसर्वसंदेहनिवृ
तिरूपमुक्तंखंडज्ञाने श्रीभगवद्गीतायां योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति तस्याहं
सुलभःपार्थइति एवंदर्शनेनिकटमेवमोक्षफलमित्युक्तं तेभ्योविशुद्धविज्ञानंभगवा
न्व्यतरद्विभुः येनैवात्मन्यदोविश्वमात्मानंविश्वगंविदुः विशुद्धश्रौत ज्ञानेसतितथा
दर्शनसंभवः कर्हमेनापितथैवोभयंगृहीतं आत्मानंसर्वभूतेषु भगवंतमवास्थितं अप

Brihanmanasadhishwar

श्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि सर्वशास्त्रवस्तुतद्वाक्यद्वयाभावादेवान्नापि रज्जु
ज्ञानेसर्पाभाववद्ब्रह्मज्ञानेसर्वनाशइतिदृष्टांताभावात् जातेज्ञानेजगन्नाशइत्यादीनि
तववाक्यानिमृषैव तवमतेतुजगन्मयकल्पितं ब्रह्मजगतिसर्वत्रव्याप्तमित्यंतद्भ्रमा
प्रमाणात्मत्यमेव तवमतेज्ञानेजगन्नाशःकस्यांभूमाविति वक्तव्यं शुकादीनांजातेज्ञा
नेप्यविद्याशेषात्कतिपय भूमिपर्यंतम ज्ञानकल्पितम् तन्निष्टनीति तवसिद्धांतः ज्ञानेन
भूयोपि चयत्रसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादि श्रुतिज्ञानेजाते जगन्नाशस्तवमतेस
प्रमाणामात्रविरुद्धः द्वितीयदर्शनभेदः सचाज्ञानदशायांश्रुत्यादृष्टकरणाविषयनिरूप
णेन प्रथममुक्तः अग्रेज्ञानदशायांसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्याद्युक्तं तदापूर्वोक्तंसे
र्वंद्रष्ट्रादिकमात्मैवाभून्नदा भेदेनष्टेसर्वमात्मैवसर्वरूपः सएवेतिज्ञानं आत्मन्येवात्मान

स्रृजशति वदात्मात्मनाकृत्वात्मानंपश्यतीत्यादि सर्वोपनिषत्स्वेवव्यवहारः इ
दृक्श्रुतिनामर्थामासकरणेसर्वत्रास्थित सर्वपदकृत्वाबाधमपित्वंनपश्यतीत्याश्चर्य य
स्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहःकः शोकएकत्वमनुपश्यतः स
र्वत्रमतिज्ञानेसर्वदृश्यमानामात्मैवाभूदित्युच्यते श्रुतिषुतवापिय तद्वाक्यद्वयेसतिनु
सर्वत्रज्ञानेजातेसर्वं नष्टमभूदित्येवोक्तंसंभवेत् अत्रश्रुतौविजानतेविशेषणास्यैकत्व
मनुपश्यतइत्यस्यचार्थःकर्तव्यः एकत्वंकेष्वितिविचारणीयं अत्रश्रुतौ सर्वमात्मैवाभू
दित्युक्तं तदासर्वमस्तिनोवितीतिविचारणीयं अत्रविजानतइत्यनेनास्यपूर्वाज्ञान
मुक्तं तदतिशोकमात्मविदितिश्रुतिः सप्तम भूमिकास्थितस्य पूर्वंस्वेनैवकृते गाढांधकार
वतिगृहे रूढस्यतादृशेज्ञानेपिस्वकृत गृहनाशाभावात्ततो बहिर्गंतुमशक्यतत्र त्य

वस्त्रकपाटभित्यादीनांस्पर्शे तद्देहनिपातपर्यंतं तत्तत्स्मृतिरावश्यकीत्युक्तं हंसगीतायां
श्रीभगवतात्यक्तंभ्रमायनभवेत् स्मृतिरानिपातादित्यत्र अत्रत्यक्तंभ्रमायनभवेदित्युक्तं
ननुनष्टंभ्रमायनभवेदित्युक्तं ननुनष्टंभ्रमायनभवेदित्युक्तं अतस्त्वदुक्तं सर्वप्रमाणावि
रुद्धं जगदविद्याकल्पितमतोज्ञाते ज्ञानेतन्नाशः वेदोपिस्वाज्ञानकल्पितोतस्तदीनींत
स्यापितथात्वमित्यादिसर्वमसदेव यदिज्ञानेसतिस्वकृतगृहस्यापिनाशाभावस्त
र्हि रमणार्थंभगवतकृतस्यनाशःकथंभवेत् यदिज्ञानेनज्ञानिदेहेभगवन्निवद्धप्रा
रब्धस्यापिननाशस्तर्हि त्वन्यस्तत्कथनंचथैव भगवतकृतस्यनाशःकथंभवेत्
यद्वित्वदुक्तप्रकारकंजगद्भवेत तदातत्रतत्रोपनिषत्सु पुराणेषु चगुरुशिष्यसंवादंसंवाद
प्रतिप्रपंचस्याविद्यकत्वात् ज्ञानेसतितन्नाश इतिवाक्यस्यावश्यकत्वेपितत्रतत्रतदभा

वात् त्वद्वाक्यंजीवानांतादृशानांमोहार्थकमेव तासुतद्वाक्यद्वयाभावादस्यापिवाक्य
स्यतत्रतत्राभावएव स्वसिद्धांतस्थापनार्थंतच्छ्रुतंचेप्रकाशनीयं अविनाशीवारेयमात्मा
जास्थितिधर्मेतिश्रुतेस्तदेवब्रत्वंतद्विनेदंयदिदमुपासतइतिश्रुतेश्चाप्यर्थस्तवमतीयो
र्थाभासएव यतःश्रौतदृष्टांतादिसर्वेषुत्रोक्तप्रमाणेषुब्रह्मणाऽलौकिकधर्मवत्वंस
र्वरूपत्वंचप्रस्फुटमेव॥ तयोस्त्वयोदशंसादृश्यं ॥ यथाकुंडलादिषुकनकांशप्रवेशेत
दुत्पत्तिः तेषामावर्तनेनेषुप्रविष्टोयोकनकांशः सोऽवशिष्यतएव तथादार्ष्टांतेजगति
ब्रह्मांशप्रवेशेतदुत्पत्तिः जगतितिरोभावेतत्रप्रविष्टोब्रह्मांशोऽवशिष्यतेअवशेषप्रतिपा
दकानिप्रमाणानि श्रीभगवताब्रह्मणंप्रतिपरमगुह्यज्ञानोपदेशेश्रौतदृष्टांतसंमतदृष्टां
तेनजगतिस्वांशप्रवेशउक्तः तत्रैवप्रकरणेजगति प्रविष्टस्यस्वांशस्यतत्तिरोभावेश्रीभ

Srimanmadhvamandiram

गवतैवशेषत्वमुक्तं योवशिष्येत सोस्महमित्यनेन नन्वत्रावशेषपदवाच्यंब्रह्मैवेति
चेन्मैवंवद सर्वैःप्रमाणैस्तस्यसुदृढतयासंभवात् अत्रतुप्रथमयत्तच्छब्दाभ्यांस्वतो
भेदेनोक्त स्यावशेषपदवाच्यस्यपश्चादेवस्वेनसहाभेदकरणाच्च अत्रांतेहमुत्युक्तेसति
त्वदुक्तंसंभवेत् नान्यथाएकादशेपिभगवद्वाक्यं अहावंतेचमध्येच सृज्यात्तृज्यं यद
न्वियात् पुनस्तत्प्रतियच्छिष्येतनदेवसत् अत्रापिप्रविष्टांशास्यावशेषत्वमुक्तं बृहदु
पलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयेतत्रापिजगतोब्रह्मांशत्वादेवोपलब्धमेतदवशेषतया
बृहज्जानंतीत्युक्तं औतदृष्टांतैरिवेष्वप्यवशेषोत्यासर्वरूपंमध्येब्रह्मैव अतोविकारस्य
द्वैविध्यंभेदाभेदेनस्पृष्टं शास्त्रेलोकेचावशेषपदशक्तिर्व्युत्पत्तिरतांशेप्रसिद्धा बालस्यौः
कृतेभोजनेऽत्रपात्रेकतिलड्डुकावशेषः गोप्यः किमाचरदयमित्यत्राग्रेयदवशिष्टरस

मित्युक्तं भक्तिर्लक्ष्यवतः साधोकिमन्यदवशिष्यते एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवे
दिनां मयिसंजायतेभक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते स्वमतभंगभिया सर्वेषांप्रमाणाना
मर्थांतरकल्पनमस्तितवमते तासर्वासुतवप्रियतद्वाक्यद्वयस्याभावदेवप्रमाणेषु
जगतिप्रविष्टांश स्यावशेषत्वमुक्तं तयोश्चतुर्दशंसादृश्यं॥ दृष्टांतेयथाकुंडलादी
नामाकारपर्यंतं सर्वत्रकनकावयवस्वतन्तद्रूपेणास्थितः अतःसत्यतरएव प्रकृत्यादि
कंतत्रव्यवहारार्थंसंकेतितमेव मध्यकालएकंतदेवबहुरूपंदृश्यते सर्वप्रमाणाप्रसिद्धमेव
तस्यसत्यत्वंश्रौतदृष्टांतानुकूलदृष्टांतयुक्तप्रमाणेनापिप्रतिपादितं सत्यंह्यवयवः प्रोक्तः
सर्वावयविनामिह विनार्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवांगतंतवः सर्वेषांघटपटाद्या वयविनामव
यवएवसत्यः तस्यसत्यत्वे युक्तिसहितो दृष्टांतः तस्यसत्यत्वादेवार्थेन पटेनविनापितंत

Bhaktimargdarshan

प्रतीतिः पटप्रतीतिस्तु स्वकारणावलंबनेनैव अत्रकार्येप्रविष्टस्य तन्निरोभावेऽवशेषपट
वाच्यावयवस्यैवमत्यत्वमुक्तं एतन्नयंलौकिककारणेषुप्रत्यक्षमपि एकादशेपिय
च्छिष्येतत्तदेवसदित्युक्तं मृतिकेत्येव सत्यमित्यादिष्वपिकार्ये प्रविष्टोघटादिकायाकारे
णास्थितोयोमृदाद्यवस्तस्यैव तत्रसत्यत्वमुक्तं यतःसत्यं ह्यवयवइत्यत्रषष्ट्यावयविसंब
धप्राप्तस्यैव सत्यत्वमुक्तं दृष्टांतेपि पटस्येवांगतंतवइत्यनेनपटसंबंधिनएवतउक्ता कार्या
त्पृथक्स्थितमृत्तंतूनामत्रसत्यत्वकथनप्रयोजनाभावः अत्रापिसद्रूपोब्रह्मावयवएवस
र्वरूपः श्रोतोविकारस्य कारणात्पृथगपृथक्त्वाग्रहणेनद्वैविध्यंप्रस्फुटं तवमतेकार्ये ब्र
ह्मांशप्रवेशाभावएव घटपटादिकमपिकल्पितमेव अतोऽवशेषसत्यत्व वाच्ययो एव प
ष्पवदभावएव अतःकार्यात् पृथक्स्थितस्यैव मृत्तिकादेः सत्यत्वमुच्यत इतितवसिद्धां

तः सचसर्व प्रमाणोभ्योविपरीतएवतद्यांगीकारः प्रमाणो रवधीरितएव सर्वशास्त्रवासु
तद्वाक्यद्वयाभावा देव प्रमाणौस्तत्त्रयंप्रतिपादितमास्ति श्रुतिषुतवाभिमतदृष्टांतादि सत्वे
एषांत्रयाणां प्रतिपादकवाक्यानामंशांशिभावनिरूपकाणांच कथनानुपपत्तिरपिसर्व
शास्त्रवासुतद्वयाभावं बोधयति अत्रमायावादिनांदृष्टैवकुचोद्यं सप्तमस्कंधीयपंच
दशाध्यायेकार्यप्रतिष्टकारणावयवस्याप्यंतो नारदेनासत्यत्वमुक्तमिति तत्रेदंवाक्यं धा
तवोवयतित्वाच्चतन्मात्रा वयवैर्विना नस्युर्ह्य सत्यवयविन्यसन्नवयवोंतनशीति इदंवाक्य
मेव तद्वाक्यांतिरस्करोति यतस्तद्वाक्यं कार्यनाशेप्यवांतरलौकिककारणानाम वयवस्या
पि कल्पपर्यंतंनाशाभावे दृष्टांतउक्तः अत्रतूत्पत्ति नाशवतां धातूनामेकस्मिन्नेव स्वकार्ये
प्रवेशंकर्तुं समर्थानाम वयवस्य प्रलयनाशोक्ति रस्ति प्रमाणो रुक्तौ वस्तु विचारेपंचभूता

न्यपिक्वसंति अतएव प्रलयेऽपि तेषां नाशोस्त्येव तर्हितदानीं तदंशनाशेकः संदेहः
दृष्टेवतवकुचोद्यं तयाकृत्वायजस्या विनाशिनश्चादावंतेचमध्येचसृज्या — सृज्यय
दन्वियादित्यादिभिः कार्यमात्रेप्रविष्टस्य सर्वकारणकारणस्यावयवस्याप्यंततो नाशं
मिथ्या वादिवकीत्यतः परंनसाहसमन्यत्मुखंक्षराभंगुरंश्लेष्मागारमेनेकोपद्रवसु
कं तस्मिन्नपिदृष्टांतीयकतिपयधर्मान् दृष्ट्वायथामुखंचंद्रइतिदृष्टांतउक्तः तथैव
श्रुत्यादिषु सदृष्टांतः क्वमुखंक्वचंद्रः एवंछलेनस्वसिद्धांतस्थापननैवभविष्यति य
दुक्तस्थलेषुतवमतसाधकानिप्रमाणानिक्वापिश्रुतानिसंतितदानानिवक्तव्यानि स्व
कल्पितवाक्यैर्नकार्यसिद्धिरत्र कार्येह्यलांशप्रवेशेप्रमाणसमूहोवरिवर्ति तदवयवस्य
तथात्व कथनंनप्रमाणावादिधर्मः तवमतेकार्यकारणावयवेप्रवेशाभावात्तस्यसत्य

त्वासत्यत्वनिर्णायोनैवतवयोग्यः तवमतेमृतिकेत्येवसत्यमित्यत्र सत्यमितिब्रह्मनः सत्यंह्यवयवः प्रोक्तइत्यत्रचावयवशब्देनचदृष्टांतेब्रह्मैवोच्यते एवंप्रलपनेनोक्तौ तद्दृष्टांतादिसकलप्रमाणव्याकोपएव अत्रवाक्योक्तषष्ठीद्वयबाधोऽनिर्वायएव अवयवपदशक्तिरवयविनित्वयाकुत्रापिश्रुताचेदवद प्रमाणासंमतंयद्यत्कथनंतन्नदृष्टयैव ॥ तयोःपंचदशंसादृश्यं॥ ॥ दृष्टांतस्वकीयेनस्वरूपेणास्थितंकनकमाभूषणात्वेननैवव्यवहार्यं कुंडलादिरूपांतरेणास्थितंतद्व्यवहार्यभवति तथादार्ष्टांतेस्वस्वरूपेणास्थितेऽदृश्येऽग्राह्येब्रह्मणिनव्यवहारः सर्वार्थरूपेणास्थितेमयिव्यवहारं कुर्वंतिति स्वेच्छयानेकरूपेणतस्याविर्भावेतस्मिन्व्यवहारः स्यादेव सतथैव श्रौतदृष्टांतानुरूपदृष्टांतार्थंप्रतिपादितः यस्तुयस्यादिरंतश्चसैवमध्यंचतस्यतत् विकारो

Brihanmandirabhishwar

व्यवहारार्थो यथातैजसपार्थिवाः लौकिकालौकिककारणेषु मध्येविकारोव्यवहारार्थ ए
वेतिशास्त्रसिद्धांतः प्रत्यक्षतोपि सतथैवदृश्यते एवंसत्यपिश्रुतिषु तद्वाक्य द्वयाभावेपि
शुक्तौरजतवत् कल्पितंजगदित्यंगीकृत्यकल्पितैरजनादि भिर्व्यवहारा संभवेपि प्रापंचि
कोभ्रमोपरोक्षइति कल्पितं महत्साहसंतव वैधर्म्याच्च नरव प्रादिवदितिसूत्रार्थस्तथै
वास्तितवमते श्रौतदृष्टांतै रिवात्रापि दृष्टांताभ्यां सर्वरूपंब्रह्म अतः सकारणेगृहीतो
ऽकल्पितः कारणात् पृथक् केवलोज्ञातः कल्पितः सर्वशारवासुतवाभिमतनद्वयाभावा
देवश्रुतिस्मृति सूत्रेतिहासपुराणादिषु प्रापंचिकोभ्रमोऽपरोक्ष इतिवाक्यं खपुष्पन्नैवा
स्ति तत्रदृष्टंचेत्पठ किंच यदिजगत्कल्पित भवेत्रदोपनिषदादिषुगुरुशिष्यसंवादेषुज
गतः कल्पितत्वात्कल्पितै र्घटपटादि भिर्व्यवहारा संभवेपि प्रापंचिकोभ्रमोऽपरोक्ष इति

कथनस्यनत्रतत्र सर्वथावश्यकत्वेपितेषु तद्वाक्यामावात् यत्किंचित्सर्वंत्वदुक्तं प्रमाणो
ष्वत्यम्यमेव षोडशंतत् यथाकुंडत्वादिरूपेणैक कनक मेवावभाति तथार्थरूपेणाका
र्यरूपेणैकं निर्गुणं ब्रह्मैवावभातीत्युक्तं ज्ञानमेकमित्यत्र आकाशादि रूपेणैकं ब्रह्मैवाव
भाति अतएवआकाशादयो ब्रह्मरूपेणासत्यतएव आकाशादिरूपेणामायामावेप्रमा
णाभावः अतएवजगन्मिथ्येतिकथनंमृषैव सत्तदशंतत् यथाकालत्रयेप्यविद्यमान
मेवकुंडत्वादिकंभासते एकंकनकमेवस्वगतकुंडत्वाद्याकारैश्चित्रंभासते दार्ष्टांतेपित
थैवयोजनीयं एतदविद्यमानोप्यवभासतइत्यत्रोक्तं अतएवश्रुपुष्पस्यसमन्वाद्धी
तिर्थीमतांमहाप्रभूणांवाक्यं वाक्यद्वयेप्यत्रतस्यसर्वरूपत्वं अतोविकारस्यद्वैविध्यंशा
स्त्रप्रसिद्धं ब्रह्मेंद्रियाविकारैरेकं ब्रह्मैवचित्रं विमातीत्युक्तमत्रसर्वप्रमाणेष्वपितथै

Prinamamadhishvar

चोक्तं श्रुतौविचित्रपरिणामशिलामायादृश्यतेतिकथनमलीकमेव ननुसर्वशास्त्रासज्जु
सर्पादि दृष्टांताभावेभागवते तदुक्तिः कथंसंभवेदितिचेत् नैतद्वाक्यमंतःसारं जगत्स्वरू
पज्ञापनार्थं श्रुतिसूत्रे घनुक्तानां तदर्थं तेषांकथनं श्रीभागवतेनैवसंभवेत् परमोपनिष
त्फलेश्रीभागवतेश्रुतिसूत्रविरुद्धंवाक्यंनैवसंभवेत् श्रीभागवतोक्तंरज्जुसर्पादिदृष्टांता
स्तुवाचारंभणादि श्रुत्युक्तः सदिवमनश्त्यादि पुराणादिवाक्ये षूक्तोयः केवलोविकार
स्तस्य स्वकारणात् पृथक् स्थित्यसंभव स्यापिशास्त्रे निरूपितस्याज्ञानदशायां व्यवहारे
व्यवहीय माणास्यचतेरज्जु सर्पादिदृष्टांता : स्वसमानस्वरूप ज्ञापनेननामसहितस्य
मिथ्यात्व प्रतिपादकाएव ननुयदितस्य द्वैविध्य मस्ति तदाशास्त्रेषु कल्पितएव निरू
पितःस्यात् कल्पितस्या सत्यस्य निरूपणेप्रयेजना भावएवेति चेन्मैवंवद कल्पितस्ये

=प्रसज्जग दित्यर्थ ३

निरूपणेप्रयोजनंमहत्तरमस्तिति समानरूपता जगतिजीवानांकल्पित तद्ग्रहणा
नैवजन्ममरणादिदुःखप्रवाहः स्थावरजंगमानां देहाश्रयचदेश पुरग्रामक्षेत्रवाटि
कादिकं गृहगवाक्षाट्टालिकादिकं रत्नसुवर्णराजतमुद्रावस्त्रशैयादिपादत्राणपर्यंत
सर्वविकारशब्दवाच्यं तेषुस्वदेहादि केवलतत्तद्विकारेषु नश्वरेषु परलोकसाधनप्रति
बंधकेषुभ्रांत्याज्ञानसुखकारणोष्वहममेत्यज्ञानेनप्रीत्यानिबद्धोजीवस्तस्येषु राग
निवृत्त्यर्थं वैराग्यजननार्थंचशास्त्रेषुतन्निरूपणमावश्यकमेव तस्यकारणात्पृथक्
सत्ताभावेपिकारणज्ञानंविनैवस्वस्वकारणावलंबनेनैवसर्पवत्भासमानः केवलोविका
रोजन्ममरणाद्यनेकदुःखहेतुः श्रूयतेश्रुतिः मृत्योः समृत्युमाप्नोति यइहनानेवपश्यतीति
यावन्नार्थधीः पुंसोननिवर्तेतयुक्तिभिः जाग्रन्नापिस्वपन्नज्ञः स्वप्नेजागरणं यथा त

स्यकेवलस्यदर्शनमनर्थहेतुः कल्पितसर्पदर्शनवादितिसरज्जुसर्पादिदृष्टांतैः शास्त्रेषु
पुनः पुनरुक्तः यथारज्जुतः पृथक्सर्पदर्शनासंभवेपितुतः पृथ्वतयैवतद्दृष्टरज्जुज्ञानं
विनैवरज्वलंबनेनकेवलसर्पदर्शनंजायते तथामध्यकालेसर्वरूपात्त्रत्यगात्मनः पृथ
ग्घटपटादिसर्वविकारदर्शनासंभवेपितनः पृथगेवाज्ञास्यतदवलंबनेनैवघटादिसर्व
विकारदर्शनादिकंजायते सविकारःसर्पवत् कल्पितएव आत्मानमेवात्मतयेत्यत्र क
ल्पितसर्पवत् भ्रममातस्यैवसर्वस्यकल्पितत्वान्मिथ्यात्वमुक्तं नतुकृतिजन्यस्यतदुक्त
नरज्जोः अज्ञदशायांसर्वेशांकेवलविकारस्यैवदर्शनादिभिः सर्वोव्यवहारः तत्तदाकार
मात्रंदृष्ट्वा इमेमनुष्या अयंदेवदत्तः इमागावः इमेतुरंगाः इममयूराः पशवश्चताश्चेम् इ
दंदध्यदं नवनीतमिदं घृतं अयंगुडइयंशर्करायंखंडइतिवदंति लोकेसर्वेपिजनदुग्धमे

Shrimadrajchandra

व दध्यादिरूपेणादृश्यते दध्यादित्रयंदुग्धेस्थितेदृश्यते मनुष्यादीनामाकारा इक्षुरस
एवगुडादिरूपेणादृश्यते भूमिरेवगृहगवाक्षामितिरूपा मनुष्यादिरूपेणापंचमहाभूता
न्येवदृश्यंते मनुष्यादीनामाकारापंचमहाभूतेषुस्थिताइतिज्ञानव्यवहारेकस्यापिनास्ति
यादिव्यवहारेलोकप्रसिद्धकारणाज्ञानाभावस्तर्हि सर्वेंद्रियाग्राह्यस्यशास्त्रनिरूपित
समवायित्वस्य सर्वकारणकारणास्य ज्ञानंकुतः कारणाभेदेनश्रशास्त्रेनिरूपितोयच
ज्ञातोऽकल्पितएव तस्यकुंडलादिवत् कारणारूपत्वादेव मोक्षार्थज्ञानिग्राह्यत्वंपूर्वं प्र
माणोक्तं तस्यद्वैविध्यंप्रतिसादृश्यंप्रतिप्रमाणापूर्वमुक्तमेव उनपानरपिश्रोतव्यंत्व
या लोकैसर्वेंद्रियैर्व्यवहारेकेवलविकारस्यैवग्रहणात्स्तीनियुक्तं तत्प्रमाणाप्रसि
द्धं विचारवतस्तच्छ्रवणेनप्रत्यक्षसिद्धमपि व्यवहारेकेवलविकारग्रहणेप्रमाणं वि

Bhandarkar Oriental Research Institute

कारः रव्यायमानोपीति लौकिकवैदिकव्यवहारे प्रत्यगात्मानं विनाकेवलोविकारएव
रव्यायमान इत्युक्तं सच्चकल्पितएव वाचारंभरणादिश्रुतिषुसदिवमन इत्यादि पु
रारणादिवाक्येषु चयोनाम सहितः केवलोविकार उक्तस्तस्यैवात्रनिरूपणात् क
ल्पितत्वमत्रनोक्तमितिचेत् तस्यकाररणात्पृथक् सत्तामावः प्रत्यक्षसिद्धो ऽस्ति
नोचेत्सदत्रयतयुक्तं तत्वमेववद त्रत्रसप्रत्यगात्मान विनानिरूप्यत्वणुरपीत्य
नेनतस्यमिथ्यात्वंबोधितमेव तस्यकल्पितत्वादेवाविद्यमानोप्यवसत इत्याद्युक्तं
प्रत्यगात्माभेदेनगृहीतो ऽकल्पितः तदन्यत्र प्रत्यगात्मानमतरेत्यनेनबोधितमेव
तासुत्वन्मतीयभावादेवश्रौतदृष्टांतानुसारेरा प्रत्यगात्मानं विनाणुमात्रेपिननिरूप इ
त्युक्तं तवमतेऽस्यवाचार्यत्यागेन प्रमारावाधितएवार्थः तवमतेयथाशक्तिं विनारज

तभ्रामाभावस्तथा बुद्धिकल्पित प्रत्यगात्मावयवान् विनाघटपटादिनिरूपणाभावः
तादृग्जगत्स्वरूप प्रतिपादकदृष्टांतानाश्रुतिष्वभावादत्रापितादृक्चाक्याभावः
अविद्यमानोप्यवभासतेयोऽस्यफलितार्थः यएषोविकारसमूह रूपोराजससर्गः
सउक्तदृष्टांतैःकुंडलादिवत् कारणात्पृथगविद्यमानएवभासते तत्रैवकिंविभाति
कनकस्थितकुंडलाद्याकारैर्विचित्रकनकवत् स्वगतब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारैश्चित्रं
निर्गुणंब्रह्मैववेभाति सर्ववाक्यानांवाच्यार्थैरेवैकवाक्यताश्रुतिसर्वस्वेब्रह्मवाद ए
वास्ति अस्यापितवमतीर्योर्योधीभासएव अत्रश्रौतदृष्टांतादि सर्वप्रमाणानुसारेणौ
वचित्रतयातस्यैव भानमुक्तं श्रुतिषुतद्वाक्यद्वयाभावादेवतथोक्तं श्रुतिष्वनुक्तंविचित्र
परिणामशीलयादोषरूपयामायया विचित्रंजगत्प्रतीयत इतिवाक्यंमृषैव प्रतिसाहश्यंप्र

तिप्रमाणाकाराणाभेदेन निरूपितो ज्ञातो विकारोऽकल्पितस्ततः पृथक्क्वानिरूपितो
ज्ञातः कल्पित इतिस्फुटं तदेवप्रमाणांतरेप्युक्तं दशमस्कंधेश्रौतदृष्टादि सर्वप्रमाणा
संवादि वसुदेववाक्यं अत्रभगवत्स्तुतौ पूर्वद्रव्यदृष्टांतै सर्वस्यब्रह्मत्वमुक्तं अग्रेत
स्मान्नसत्यमी भावायर्हित्वय्येवकल्पिता इत्युक्तं अस्यसुबोधिनीतो व्याख्यानं यर्हि
त्वयिकल्पिताः त्वत्तोभिन्नतयानिरूपिताः तदातेषां पृथक्सत्ता भावान्नसंत्येव अ
कल्पितास्तु संतिनकल्पिता इतिस्थिति एतावद्व्याख्यानंतत्स्थं यर्हित्यज्ञानदशा
यांतत्कल्पनं अत्रश्लोकेऽस्मद्व्याख्यानेच विकाराणांकल्पिताकल्पितभेदेनद्वैवि
ध्यमुक्तमेव तवमतेऽस्याप्यार्थाभासएव एकस्त्वमेवसदसद्वय मद्वयंच स्वर्णाद्भुता
द्भुतमिवेहनवस्तुभेदः अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितो विकल्प इति अत्रापिश्रौतदृष्टादि

सर्वप्रमाणानुसारेणाकृताकृतसुवर्णदृष्टांतेनकार्यकारणादिसर्वत्वमेक एवेत्युक्तं यथा सुवर्णाखंडाःसुवर्णीकार्यंचसुवर्णमेव कुंडलादिकंकनकमेवेतिवत् ब्रह्मभेदेनसर्वग्रह णामकल्पितं अज्ञानतस्त्वयिजनैर्विहितोकल्पभेदकृत इत्युक्तंतेननतोभेदेनसर्वग्रहणं कल्पितमित्यत्रस्पष्टं तासुत्वन्मतीयवाक्यद्वयाभावादेवेदृग्वाक्यनिरूपणासंभवः दीपश्च क्षुश्च रूपंचज्योतिषोनपृथग्भवेत् एवंधीःरवानिमात्राश्चनस्युरन्यत्माहृतात् अत्रकर्तृ करणाविषयग्रहणेनसर्वजगतागतं अत्रध्यादित्रयंकृतात् पृथग्नेतिप्रतिपादितं तेन कार्यकारणांचवस्त्वेकमेवेत्युक्तं अतोध्यादीनांकारणादपृथत्वेनग्रहणमकल्पितं कृता त् पृथक्त्वाग्रहणं कल्पितमित्यत्रार्थतःसिद्धं यथाग्न्यंशप्रवेशदीपःस्यात् तथा कृताश प्रवेशेजगद्दर्शनं नान्यथा अतोदीपोज्योतिरेव एवंजगदपिब्रह्मैव दीपादित्रिकाज्योतिषोड

Dr. Ramanuja Swami

न्यतमत्वं तत्रिकालत्तस्यप्राक्सिद्धत्वा तदुत्पत्तिनाशाभ्यांसहतस्यतद्व्याभावाच्चमहत्वाच्च
कल्पस्थायित्वाच्चदीपादिनां तत्फलग्व्याकलनयाकृतत्वाच्च ऋतस्यापिजगतः सकाशाद्
न्यतमत्वंमेव तस्यतस्मात्प्राक् सिद्धत्वात्तदुत्पत्तिनाशाभ्यांतस्यतद्व्याभावाच्च व्यापक
त्वाच्चाविनाशित्वाच्च त्रानंदमयत्वाच्च तेषांतस्यफलग्व्याकलनयाकृतत्त्वाच्च त्रनयोर्वाक्य
द्वयोरर्थोर्थाभासग्वत्वन्मते स्मृतिबुत्वदभिमत वाक्यद्वयाभावादेवानयोर्द्वयोराविर्भावः
कृतःशुकादिभिः स्मृतिष्वपितस्यैवविध्यंस्पष्टं ब्रह्मतंपराद्याेन्यत्रात्मानो ब्रह्मवेदक्षत्र
तंपराद्याेन्यत्रात्मनः क्षत्रंवेदलोकास्तंपराद्युर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तंपराद्युर्यो
न्यत्रात्मनोदेवान्वेदवेदास्तंपराद्युर्योन्यत्रात्मनोवेदान्वेदयज्ञास्तंपराद्युर्योन्यत्रात्मनोयज्ञान्वे
दभूतानितंपराद्युर्योन्यत्रात्मनोभूतानिवेदसर्वतंपराद्याेन्यत्रात्मनः सर्ववेद ब्रात्मणादिस

र्वपर्यंतं कार्यमात्मन्येव स्थितमिति श्रौतदृष्टांतादि सर्वप्रमाणाप्रतिपादितं योब्राह्मणादि
सर्वपर्यंतं विकाररूपंजगदात्मनोऽन्यत्र प्रथक्वेदतं तत्सर्वपरादाद्ब्रह्मणः सकाशादद्
रेनिःक्षिपेत् अत्राप्यात्मनोऽन्यत्रवेदितोब्राह्मणादिसर्वपर्यंतोविकारःकाल्पितएवोक्तः
अतएवतस्यतथावेदनेदुष्टफलंजन्ममरणमेवोक्तं अस्याःकांडिकायाउत्तरार्द्धे इदंब्रह्मे
दं क्षत्रमिमेलोकाऽइमेदेवाऽइमे वेदाऽइमेयज्ञाऽइमानिभूतानीदꣳ सर्वयदयमात्मा
म् अत्रवेदꣳशब्देनपरिदृश्यमानस्य सर्वस्यायमात्मेत्यनेनाभेदःकृतः अतआत्माऽभेदेनसर्ववे
दनमकाल्पित मेवेतिस्फुटंतस्यद्वैविध्यं यद्वैतन्नपश्यतीत्यस्यांते ननुताद्वितीयमस्तितत्तो-
न्याद्विभक्तंयत्पश्येत् तस्माद्वितीयाभावात् तस्मादन्याद्विभक्तं प्रथक्स्थंयत्पश्येत् अत्रा
पिब्रह्मसाकाशात्पृथक्दृष्टमन्यत्कल्पितं अन्यस्यकार्यस्य कारणात्पृथक्सत्ताभावात् का

रणाद्पृथक् ज्ञातमकल्पितमित्यर्थतःसिद्धं यत्रहिद्वैतमिवभवतीति श्रुतावपितदितरभा
वेपि तदितरदर्शनादिकं ब्रह्मेणाकल्पितमेव अग्रेयत्रसर्वमित्यत्रामेदेन दर्शनादिकं ब्रह्मवि
दोकल्पितमेवेतिव्यक्तमेव तासुतद्वयवाक्या भावादेवश्रुतिषुतस्यद्वैविध्यमुक्तं एकस्त्वमेवस
दमत्दीयश्चक्षुश्च कार्यकारणावस्त्वैक्य मर्शनंएतंतु वदित्यादिषुप्रागुक्तेषु तथैवप्रस्फुटं त
स्यद्वैविध्यंकतिपयश्रीभागवतवाक्येष्वपिस्फुटतरं सदेवमनस्तिवदित्यत्र मनुष्यादिसर्व
स्य दृश्यरूपोविकारएवकेवलउक्तः सत्यवाचारंभणा वाक्याविद्यमानोयवभासतेयोविकारः
द्रव्यायमनोपीत्यादिषूक्तोयोकेवलोविकारोव्यवहारिकः सएवोक्तोत्रापिकल्पितएव तस्यद्वै
विध्ये विनिगमकमप्यत्रवक्तुं प्रथमचरणोयस्य मनुष्यादि सर्वविकारस्य मनोविलासत्वमुक्तं
तस्यैवसर्वस्याग्रिमचरणाद्येनब्रह्मात्मतयाब्रह्माभेदेन निरूपितस्यब्रह्मत्वंसकलप्रमाणस

मनयुक्तियुक्तदृष्टांतेनोक्तं तस्यद्वैविध्येद्वितीयं विनिगमकं तस्मादिदंजगदशेषमसत्स्वरू
प मित्यत्रत्रथच सदभिमृषं त्यशेष मिदमित्यत्र चजगद्वाचकशब्दानांसाम्येपि प्रथमे
जगद्रूपकेवल विकारनिरूपणात्तस्यस्वप्नादिशब्दैः कल्पितरजत वत्कल्पितत्व मेवोक्तं द्वितीये
ब्रह्माभेदेन निरूपणात्तस्यब्रह्मत्व मुक्तमेव एवमेकादशस्कंधे श्रीभगवताप्रथमं यदिदंमन से
त्यत्राग्रेहं सगीतायां यदिदंमनसेत्यत्र चापिशब्दानांसाम्य मेवोक्तं प्रथमे सर्वेंद्रिय विषयेद
म्शब्द वाच्यकेवल विकारस्य निरूपणाद्दि द्विमायामनोमयमित्युक्तं द्वितीयो भेदेननिरू
पणाद्दृश्यमेव नमत्तोन्यदिति। बुध्यध्वमंजसेत्युक्तं मोक्षार्थमित्यं ग्रहणमावश्यकमितिज्ञा
पनार्थमंजसेत्युक्तं किंबहुनावाचारंभणादि श्रुतीनां सदिवेत्यादि श्रीभागवतादिग्रंथ वाक्या
नांचार्थस्तवमतीयो ऽर्थोमायएवेति प्रस्फुरं त्रत्रश्रुतावत्रपुराणादि वाक्येषु चसर्वमिथ्येत्यु

क मिनितवतांडवं वृथैव घटपटादिसर्वजगत्त्वकीयस्वरूपेणानैवसत्यं तस्यब्रह्मगत
ब्रह्मेंद्रियार्थात्मरूपविकारचित्र एकस्मिन्ब्रह्मणि व्यवहारार्थसंकेतितत्वात् अतोघट प
टादिसर्वजगत् ब्रह्मकारणरूपेणैवसत्यं ॥ सर्वासुत्वदाभिमतवाक्यद्वयामवेषष्टं वि
निगमकं श्रुतिषुतद्वाक्यद्वयाभावादेवतासु जगत्त्वरूपप्रतिपादकसमवायिदृष्टांताना मे
व विद्यमानत्वाच्च तदनुकूलविंशतिदृष्टांतानांश्रुतिषुनिरूपणाच्च जगत्त्वरूपनिरूपके
दं ब्रह्मेत्याद्यनेकश्रुतीनांतत्संवादित्वाच्च विकारस्यकल्पिताकल्पितभेदनद्वैविध्याच्च
वेदव्यासेरधुनाद्वापरेश्रौतदृष्टांताद्यनेकश्रुत्यनुकूलानिप्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतान् परो
धादात्मकृतेः परिणामाद्वावेचोपलब्धेरित्यादीनि सूत्राणिरचितानि भावेचोपलब्धे
रित्यस्य कल्पितत्वकथनेप्रमाणाभाव्याकोपः किंच तेषुस्वाभाविकसृष्टेरवर्मायिकत्वमुक्त

Prof. Madhusudan Mishra

जगतस्तदभावादेवसत्वाच्चावरस्यवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवादिदुक्तं अनेनसूत्रेणाप्रत्युततस्य मायिकत्ववादिनोनिराकृताः अस्यार्थः प्रापंचिकोभ्रमोऽपरोक्ष इतिन प्रमाणोस्तिरस्कृतएव किंच प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इतिसूत्रेऽन्येषांप्रतिज्ञाहानिदोषदर्शकैर्व्यासैः प्रथमसूत्रे स्वकृतप्रतिज्ञारक्षार्थंप्रथमतएवनिष्फलं धर्मनिषेधकश्रुत्यर्थंश्रुत्यनुसारेणासम्यक् याविचार्यैवाग्रे श्रौतदृष्टांतसंवादिसूत्राभ्यांनिर्णयादेवरूपसृष्टिर्नामसृष्टिरुक्ता सैवाग्रेतथैवसूत्रे दृढीकृता तेनैवप्रथमासृष्टिर्निर्णयादेवेतिव्यासमिद्धांतेज्ञातेग्रेकृत्तनप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवेति पूर्वपक्षसंभवः ॥ अन्यथासनैवसंभवेत् व्यासैःश्रीभागवतेसर्वत्रसमवायिदृष्टांतसहितानिप्रमाणान्युक्तानि संति तान्युपहृयवाक्यभावेसप्तमंविनिगमकं पूर्वोक्तानेकहेतुभिरेवशब्दयोनिनाश्रीभगवता श्रौतदृष्टां

Bhaktimarg.blogspot.com

ताद्यनेक संमतो जगद्ब्रह्मणो रंशांशिभावस्य यथामृदंति भूतानीत्यत्रोक्तो ब्रह्मणां प्रति
परमगुह्यज्ञानोपदेशे तदनूद्भवं प्रत्यधुनाद्वापरांतेद्विधासमभवद्बहुत्व अत्रप्रकृतिपु
रुषयो ब्रह्मत्वमेवोक्तं आदावंतेचमध्येच सृज्यात्सृज्यंयदन्वियात् पुनस्तत्प्रति संक्रा
मे यच्छिष्येततदेव मदित्युक्तं आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजेहन्यनुपालयेबीजमव्ययमे
कांशेन स्थितोजगत ममैवांशो जीवलोक इत्यादि युक्तानिता सुतद्वाक्यद्वयाभावादेव
किंच श्रीभगवतागीतायामसत्यमप्रतिष्ठंतइत्यत्र वेदविरुद्धजगत्स्वरूप प्रतिपादका नां
मतान्यु द्यतेषां स्वरूपकथनेनैवतानितिरस्कृतानि तेनतस्यसकलप्रमाणाप्रसिद्धं
ब्रह्मत्वमपिबोधितं ननुजगतोब्रह्मत्वे सतितस्य प्रत्यक्षसिद्धोत्पत्तिनाशासमवस्वेति
चेन्नेतद्वाक्यं श्रुतिसंमत सकलप्रमाणा प्रतिपादितजगत्स्वरूपज्ञानाभावत् अत्रोत्प

त्तिनाशौ भ्रांत्यैव ॥ जगतो ब्रह्मत्वादेवशब्दयोनिनातदनुरूपौ धात्वर्थौ प्रतिपादितौ
ज्ञानिः प्रादुर्भावे नश दर्शने सहैतावानास्तिबुद्ध्यामित्यादिष्वाविर्भावएवोक्तः हंनति
रोसानीत्यादिषुतिरोभावएवोक्तः नित्यापरिछिन्नतनौ प्राकल्पंचेति विष्णुपुराणो प्रथमें
शे तदेतदक्षयं नित्यंजगन्मुनिवरारविन्दं आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति अ
मूर्द्धौ भगवतः शक्तीएव आविर्भावतिरोभावौ शक्तीवैसुरवैरिणा इति विद्वन्मंडन आविर्भावति
रोभावौदृष्टव्यौ ननुब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनस्यबहुत्वापत्तिरितिचेन्मैवंवद यथाकुंडलादीनांब
हुत्वेपिसर्वत्रकनकमेकमेव तथाकार्यस्यबहुत्वेपिसर्वत्रब्रह्मैकमेव तस्यबहुत्वेनेकत्वाय
त्तिरितिवदतः श्रीशंकरस्तस्यानित्वं वदन्कार्याणांबहुत्वेपिसर्वत्र कारणमेकमेवेत्याह न
हिसत्यस्य नानात्वमविद्वान यदिमन्यते नानात्वंछिद्रयोर्यद्वज्योतिषो वा तयेरिव ही

Brijmohan Radheshyam

त्यनेन प्रमाणा प्रसिद्धंतस्य नानात्वंनैव गृहपटलस्थ छिद्राणांदीपचक्षु एदीनांच प्राणा
दीनांच नानात्वेपि तत्तत्कारणां सर्वत्रयथैकमेव तथाकार्याणांनानात्वेपि सर्वत्रब्रह्मैक
मेव अत्रसर्वत्रद्विवचनोक्ति: कार्यकारणांचवस्त्वेकमेवेत्यभि प्रायेणैव तेनैकनानात्वं
अतएवमायामात्र मिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनीत्युक्तं बुरुरूपश्चमाति मायया बुरुरूप
या नानाभानंबुरुरूपामायैवविभाति इयमेवमायाकृतांनरास्टिबुरुरूपतया भानमा
ययाकृत्वैव सएवभूयोनिजवीर्य चोदितामितिहस्तिनापुर स्त्रीणांवाक्ये नामरूपात्मनि
रूपनाम नीविधित्समान इत्युक्तं स्वजीवमायांप्रकृतिं मिस्रक्षतीमित्युक्तं अतः स्वयं
त्वनंतं भवनस्वसामर्थ्येनैवबुरुरूपोभवनि महत्तत्वादिविकारणांकारणामेदनाविधमा
नानांस्टष्यादिकं द्वितीयस्कंधादौ एकादशेस्कंधेयोगीश्वर वाक्येचयदुक्तं तन्मायाका

र्यमेवांतरा सृष्टिरूपं तद्भंनचास्यकर्मजन्मादौपरस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं
मायायारोपितंहितत् अस्येतिविकाररूपस्यभेदेननिर्देशाद्नित्यविकारजन्मदर्शनादिकं
चसर्वमायाकार्यमेव॥ ननुब्रह्मणोजगत्समवायित्वेतस्मिन्विकृतत्वापातोदुर्नि
वार्यएवेतिचेत् अयंपूर्वपक्षोविचाराभावादेवा सर्वशारवसुतवाभितत्तूयवाक्यभावे
यत एवजगतआदिमध्यांतादिसप्तदशसादृश्येषुत्वन्मतीयदृष्टांतानामभावेपिश्रुति सू
त्रेषु समवायि दृष्टांतानां तदनुगुणानांश्रुतिषुविंशतिदृष्टांतानांच विद्यमानत्वेसत्यपि प्र
तिसादृश्यंसमवायिदृष्टांतयुक्तप्रमाणानांविद्यमानत्वेपिश्रौतदृष्टांतसंमतानेकवाक्या
नांसत्वेपिश्रुत्यादिषु यतोवाइमानीतिसूत्रेषु जन्माद्यस्ययत इतिश्रीभागवतेजन्मद्यस्य
यतोन्वयादितरत इतियतउदयास्तमयावित्यादिषुचयत इत्यव्ययांतेन ब्रह्मणो विकृतत्वा

भावेबोधितेपितत्करणात् तथाप्यत्रश्रोतव्यं दृष्टांतेषु लौकिकसमवायिषु विकारदर्श
नेनलोकविलक्षणेपिविकारंवेदी षि परंतुसर्वतोबलवती त्यन्यथानुपपत्तिः तस्यसम
वायित्वाव भावेऽ ऋक श्रौत दृष्टांताद्यनेक प्रमाणानाकथनानुपपत्त्यासर्वशारवा सुत
द्वाक्यद्वयाभवेना पिचतस्य समवायित्वनिश्चयः अचिंत्यानंत शक्तेलौकिविलक्षणात
स्मिन नविकारस्संभवोपि तथापितवदणग्रहश्चेत्तत्र श्रोतव्यं प्राप्तिपूर्वकनिषेधःयदिप्रा
प्तस्य तस्यशास्त्रेनिषेधाभावः तदातवाग्रहोपि तत्रसंभवेत् यदिप्राप्तस्यशास्त्रकृतो-
निषेधोस्ति तदातुतत्र तवाग्रहः स्वसिद्धांतरक्षकोदृश्यैव यतउदयास्त मयौविकृतेर्हृदि
वाविकृतादिति अत्रब्रूमतत्रैनेनाव्ययांतेनापि सम्बुत्यादि ष्विवतेनैवबोधितः र्थाभगव
द्गीतायां भगवतासर्वकरणेपि स्वस्मिन विकाराभावोऽव्ययांतपदेनैवबोधितः मनःस्मृति

र्ज्ञानमसंमोहश्चनंचयेचैवसात्त्विकाभावाइत्याद्युत्कांतेमत्तएवेतितान्विद्धीति बुद्धिर्ज्ञान
मसंमोहइत्याद्युत्कार्ग्रेभवंतिभावामृत्तानांमत्तएवेत्थगविधाइति अहंसर्वस्यप्रभावो
मत्तःसर्वंप्रवर्तते तद्वत्सविश्वमवमेकमनंतमाद्यमानंदमात्रमविकारइति अस्यवाच्या
र्थोऽप्रतर्क्यादनिर्वाच्यादिनिर्देष्वपिनिश्चयइति धर्मवाक्यवत् तवमतस्यसम्यक्तयाबा
धनसमर्थः एवपूर्वोक्तमेकैकंप्रमाणानवमतबाधनसमर्थं तस्यविकृतत्वाभावेपंचदृष्टा
ताः नानात्वंछिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोवातयोरिवेति आकाशादित्रयाणांछिद्रदीपप्राणा
दि स्वस्वकार्यैः कृत्वांशांशिवभावोपिविकाराभाववद्ब्रह्मण्यपिविकाराभावएव यथार्चि
षोग्नेः सवितुर्गभस्तयोनिर्यांतिसंयांत्यसकृत्स्वरोचिषः तथायतोयंगुणासंप्रवाहोबुद्धि
र्मनः खानिशरीरसर्गः आभ्यांनिर्गतेष्वधिस्वंशेषु विकृतेरभाववत्तत्रापिनैवसः उक्त्वा

Brihanmaharashtra

कैः प्रतिवादिवचनासंभवेपिप्रसंगात्किंचिदुच्यते विकृतत्वंतूत्पत्तिनाशवतां प्रा
कृतकारणानामेवेतिबोधितं श्रीभगवताभगवद्गीतायां प्रभवः प्रलयःस्थानंनिधानं बीज
मव्ययमित्यत्रहेनुगर्भविशेषणेनाव्ययमित्यनेन अव्ययेबीजेविकारमात्रासंभवएव
किंच प्राकृतेष्वपिकारणेषुविकृतत्वाभावेच्छयासृष्टेष्वाकाशादिषुकल्पतरुकामधेनु
चिंतामण्यादिष्वपियदिनविकारः तर्हिसर्वकारणाकारणेऽचिंत्यानंतशक्तौसर्वकरण
समर्थेस्वाधीनेसर्वैश्वर्यमयेकथंसस्यात् अतःपरकारणातंतुषयधानविकारस्तथा ब्र
ह्मण्यपिसनैव ननुचिंतामण्यादिषुनसमवायित्वंदृष्टिव्यादिनिकपरमाणुभ्यःसर्वोत्पत्ति
रितिचेन्नैवं चिंतामन्यादिभोज्यमानानां स्त्रीपुरुषहस्त्यश्ववस्त्राभरणभक्ष्यभोज्या
दीनांपरमाणुनउत्पत्तेरसंभवात् तत्तत्परमाणुभ्यो भूम्यादित्रिकोत्पत्तेर्न्यायशास्त्रेनिश्चि

तत्वाच्च अत्रानुदृष्टांतषट्कमविकृतौसतरंजागर्ति तद्दृष्टव्यं तया अ – ऽचनसवक्रुचो
द्यावसरः क्षीराब्धौशेषशैयायांसुप्तस्यनाभितो ब्रह्मणासहचिलोकात्मकेपद्मजाते
पितत्व स्रष्टिकर्तृरंशरूपोपितास्मिन्नविकारः तर्हितस्यापिमूलरूपेकथंतत्संभवःकिं
चब्रह्मणाः समवायित्वेप्राप्त विकारस्यनिषेधक वाक्यानांकथनानुपपत्यापिन तस्मिं
स्तद्भंधोपि ब्रह्मवादे सर्वप्रमाणाप्रसिद्धं मतांतरेस्वसिद्धांतस्थापनेप्रमाणानिद्दर्ल
भानि स्वसिद्धांतभंग भियातत्रविकारेदुराग्रहोऽप्रयोजकएव प्रमाणैरेवमतस्थाप
नंस्यात नवृथात्मनैः किंचप्रमाणेषु छांदोग्योक्तदृष्टांतेषुच सर्वरूपंब्रह्मैवेति प्र
तिपादनाज्जडजीवयो ब्रह्मांशत्वंप्रस्फुटं तथाकेवलजीवस्वरूप निरूपणापिश्रीभा
गवतेपितएवोक्ताः यथाह्यवहितोवन्हिर्दारुष्वेकः स्वयोनिषु नानेवमातिविश्वात्मा

Brijmohan Gaudhwar

भूतेषुचतथामवान् स्वमायास्तृष्टमिदंसदमद्यक्षरणंविभुः प्रविष्टइयतेतत्तत्त्व
रूपोग्निरिवैधसि योनीनांगुणावैषम्यादेकोनानाप्रतीयते अहंगिरित्रश्च सुराद
योयेदक्षंदयोग्नेरिवकेतवस्ते परब्रह्मणाःपरमात्मनःकियानिहचार्थोविशेषोविज्ञा
पनीयःस्यात्विस्फुलिंगैरिवहिरण्यरेतसः इदशानितत्रबहूनिसंति यथाघनो
र्कप्रभवोर्कदर्शनोद्यकाशभूतस्यचचक्षुषस्तमः एवंत्वहंब्रह्मगुरास्तदीक्षितो
ब्रह्मांशकस्यात्मन्नात्मबंधनः इदशैरनेकदृष्टांतैरत्रोक्तश्रौतदृष्टांतादिसर्वप्रमा
णोस्मिजीवोविस्फुलिंगवत् साक्षाद्ब्रह्मांशएव दृष्टांतादिसर्वप्रमाणावाधितत्त्वात्तव
मतीयजीवस्यासंभवएव एकधादशधेतिश्रुतिस्तुब्रह्मप्रकरणोपढिता अतांशप्रवेशे
दृष्टांतएव प्रतिबिंबस्वरूपंननियतंजीवस्वरूपंश्रुत्यादिषुनियतमेवोक्तं एषोऽणु

रात्माचेतसावेदितव्यः श्रारायमात्रोद्यपरोपिदृष्टः वालाग्रतभागस्येत्यादिषुनियत
मेवाकं एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यःजीवेशावाभासेनकरोतीति श्रुतावाभासोक्ति
स्तुयथाऽनाचारिब्राह्मणो ब्राह्मणाधर्माणाम भावाद्ब्राह्मणाभासप्रयोगस्तथाब्रह्मध
र्माणांतद्धर्माणाम भावात्तदंशत्वात् ब्रह्माभासोजीवः जीवोव्यापकोपिनैव श्रुत्यादि
विरोधात् श्रुतौयद्वैका ६ं शारवंजीवोजहाति सशुष्यतिद्वितीयांजहातिसाशु ष्य
नीत्याद्यास्ति व्यापकस्यशारवात्यागासंभवएव यथाप्रकाशयत्येकः कृत्स्नंलोकमिमंर
विः क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत यथासूर्यः स्वधर्मरूपप्रकाशेनसर्वंप्रकाशय
ति तथाजीवस्वकीयचैतन्यंधर्मैरौवद्देदिस्थितः क्षेत्रंप्रकाशयति श्रत्रश्रुतावीश्वरशब्दे
नकार्येश्वरएवोक्तः श्रविद्यालौकिकपरब्रह्मधर्माणाम भावाद धिकारानुसारेण भगव

दृत्वैश्वर्याद्यनित्यधर्मवत्वात् सोपिब्रह्मभासएव पुरुषोत्तमश्वरैश्वरएव गृहीत
मूर्तित्रयईश्वरेश्वरेश्वरोजगादेति मयावदुर्व्यामरईश्वरेश्वरःसकालशक्त्येति अ
तएवमूर्ध्वधिक्कृतेनशिवःशिवोभूत सृष्टंस्रजामिस्रष्टोहंहरोहरातनद्रशः विश्वंपु
रुषरूपेणा परिपातित्रिशक्तिहक् ब्रह्मादयोयेनवशंप्रणीताः नाहंनयूयंयदृतांगतिंवि
दुर्नवामदेवःकिमुतापरेसुराः यन्मायया मोहितबुद्धयइति ब्रह्मणोवाक्यंनारदंप्रति
अहंसनत्कुमारश्चनारदोभगवानजः कपिलोपांतरतमोदेवलोधर्मआसुरिः मरीचि
प्रमुखाश्चान्येसिद्धेशाः पारदर्शिनः विदामनवयं सर्वेयन्मायांमायया वृताइति शिववाक्य
दुर्वाससंप्रति गतव्यलीकैरज शंकरादिभिर्व्यक्तलिंगो भगवानित्यादीनिसंति श्रुतिषु
परमेश्वर एकएवप्रतिपादितः सचनायमात्मा प्रवचनेन लभ्योनाहं वेदैरित्यादिभिः

साधनाल्भ्यएवोक्तः अन्यदक्षरपर्यंतंसर्वफलंसाधनशेषं अतएवतत्सेवाफलाग्रे
मोक्षस्यनिंदास्तिदिषुवेदनिर्णायकब्रह्मसूत्रादिषु किंच सकलप्रमाणौर्ब्रह्मणाः सर्व
रूपत्वेसिद्धेऽलौकिकसर्वधर्मवत्वंसिद्धमेव स्वाभाविक ज्ञानबलक्रियाशक्तिरप्य
तएव श्रुत्यानिरूपिता तथाप्यत्रकिंचिन्मात्रंलिख्यते ब्रह्मणोलौकिकधर्मनिषेध
कश्रुतिभिस्त्वयातत्र सामान्यतोधर्मनिषेधइति यदुच्यतेसमर्वप्रमाणाविरुद्धएव
ब्रह्मणोश्रुतिभिर्धर्मनिरूपणेकृते तेषुजीवानांलौकिधर्मसादृश्यज्ञानंसर्वथा सं
भवेदेव चेष्टांविनास्वस्मिन्विकारंविनासुखेनसब्रह्मणाचिलोकात्मकपद्मसृष्ट्या
दिधर्माणामलौकिकानांस्वेभपिर्जीवानामज्ञातत्वात् अतस्तद्ज्ञान निवृत्यर्थता
सुतस्मिंल्लौकिकधर्माणामेव निषेधकृतः अप्राकृतेप्राकृतधर्मासंभवात्अस्थूला

दिनिरूपकश्रुतावस्थूलमनण्वित्याद्युक्तं स्थूलंनभवतीत्यस्थूलं तत्रलोकसदृशं
स्थूलत्वादिकं नास्तीत्यर्थः लोकेयतस्थूलं तत्स्थूलमेव यत्सूक्ष्मंतत्सूक्ष्ममेव ब्र
ह्मनतथा ऋतएवान्याश्रुतिः अणोरणीयान्महतो महीयानिति निरूपयति श्रु
तावपूर्वमन परमनंतरमबाह्यमित्युक्तं यशोदोत्संग सांस्थित भगवत्स्वरूप श्री
शुकैस्तादृशमेवोक्तं नचांतर्वहिर्यस्य नपूर्वंनापि चापरमिति श्रुतावनामेत्युक्तं ना
विद्यतेनाम यस्मिन्ननाम वृहदारण्येतद्धि सर्वाणीनामानि बिभर्तीत्युक्तं छांदोग्ये
सनकादिभिर्नारदं प्रतिवेदादिशास्त्राणिहरिनामान्येवोक्तानि तत्रैव तस्यवास्त
स्य ब्रह्मणोनामसत्यामिति श्रीभगवद्गीतायां ॐतत्सदिति निर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः श्रीभागवते भौमेर्हि भूमिर्बुधनाम रूपिणीति यथाभौमेर्भूमि र्बुधनामरूपि

मा॰वा॰ रणी तथात्वं शब्दपदादिभि र्जुष्ट नामरूपः ससर्वनामासचविश्वरूपः स्मृता
खं॰ वपि वेदाक्षराणि यावंति पठितानि द्विजोत्तमैः तावंतिहरि नामानि कीर्ति
४१ तानि नसंशयः यथाहिरण्यंवह्निधौति इमानिसर्वाणि वाक्यानि श्रौतदृष्टां
तादि प्रमाणमात्रसंवादीनि अतस्तवोक्ताध्यारो पादिकं शास्त्रासंमतमेव जग
ति प्राकृतेषु परिछिन्नेषु ब्रह्मादि सर्वप्राणी मात्रेषु व्यवहारार्थंसंकोचदृत्यानामनि
संकेतितान्येवसंति अस्मात्पदादयमर्थोबोध्य इतीश्वर संकेतःशक्ति ब्रह्मादिष्वी
श्वर संकेतितानिनामानिसंतितैस्तैनामभिः ससएववाच्य यथालोकेपित्रासंके
तितं देवदत्तानिनाम तद्वाच्यःसएव एषांसर्वेषां प्रकृतिसंबंधानां नामानिप्राकृतानि
परिछिन्नप्राकृतानां वाचकत्वात् अप्राकृतस्यव्यापकस्य सर्वरूपस्यवाचक नाम्नाप

प्राकृतत्वमलौकिकत्वंयुक्ततरंवेदोदितमेव अनंतकोटिब्रह्मांडेषुसर्वरूपःसर्वनाम
वाच्योन्यःकेनापिकदापिदृष्टःश्रुतोवा अतोदृष्टैवंतवजल्पनंश्रुतावसुरवमगंधम
रसमुक्तं छांदोग्येनवमप्रपाठके यदावैसुरवंलभतेथकरोतिनासुरवंलब्धाकरोति सु
रवमेवलब्धाकरोति सुरवमेवविजिज्ञासितव्यमितिसुरवंभगवोविजिज्ञासइति योवा
भूमातत्सुरवं नाल्पेसुरवंभूमैवसुरवंभूमात्वेवविजिज्ञासइतिभूमानंभगवोविजिज्ञासइति
योवाभूमातसुरवं नाल्पेसुरवंभूमैवसुरवं भूमात्वेवविजिज्ञास इतिभूमानंभगवोविजिज्ञास
इति अत्यंतरसवकामःसर्वगंधःसर्वरसइत्युक्तं सर्वकामरूपःसर्वगंधरूपःसर्वरसरूपश्च स
र्वेकामाःसर्वेगंधासर्वेरसासंतियस्मिन्नित्यर्थः रसोवैसःरसंह्येवायंलब्धानंदीभव
तीति तत्रातेजस्कमित्युक्तं तत्वंब्रह्मपरंज्योतिः ज्योतिषामपितज्ज्योतिः यदादित्यगतंतेजः

यद्विषयकंजीवगतंअहंदिकमपिनिर्गुणंतद्गतस्यसर्वस्यालौकिकत्वेकः संदेहः देहेंद्रियासुही
नानांवैकुंठपुरवासिनामित्यत्रतेषामलौकिकदेहादिसत्वेपिदेहादीनांयोनिषेधःकृतः सम्रा
कृतदेहादीनामेव तथैवश्रुतिषु प्राकृतानामेवतेषांतास्मिन निषेधोस्ति यत्रूपाव्यातद्गतेषु जी
वेषु स्थितदेहादीनामलौकिकत्वम चेत्तदासर्वस्यवशीसर्वस्येशानोभगवान्तास्मिं स्थितिदेहा
दिसर्वेषु प्राकृतत्वकथनेनिर्लज्जस्यलज्जापिनैवायातिस्वस्यादृष्टवशात् वैकुंठस्यानामलौ
किकदेहादेमत्वादेवब्रह्मणापि व्यपेत संक्लेशविमोह साध्वसमितिवैकुंठ विशेषणानतत्रस्था
नामलौकिकदेहादि सर्वबोधितमेव एतत्रयंलौकिकस्थलेलौकिकदेहादिष्वेवसंभवेत् अलौ
किकेस्थलेतेषामसंभवएवेत्यत्रवाक्येप्रस्फुटम् श्वेताश्वरश्रुतावपि तथैवलौकिक देहस्यैव
निषेधःकृतः ततोयदन्तरतरंतदरूपमनामयमिति प्राप्तिपूर्वोनिषेधः प्राकृतरूपेसत्यामयः

तत्रसर्वथारूपाभावेऽनामयपदं व्यर्थमेवस्यात् रूपाभावेत्राप्रमयः कस्यस्यात् श्रुतोरूपस्या
लौकिकत्वादेवतदनामायमित्युक्तं अप्राकृतरूपवत्वा तद्ब्रह्मानामयमित्यर्थः वेदस्तुतौ
ब्रह्मवादएवप्रशंसितः ब्रह्मवादः संप्रदृतः श्रुतयोयत्रशेरते श्रुतीनां सर्वस्वरूपोब्रह्मवादः
श्रतएवतासां विश्रामस्थलंसएव एकादशस्कंधे श्रीमगवतापिसएवप्रशंसितः एषतेभि
हितःक्षुतस्नोब्रह्मवादस्य संग्रहः समामव्यास विधिनादेवानामपिदुर्लभइत्यनेन सर्वब्र
ह्मेतिब्रह्मवादः यत्रब्रह्मवादेतादात्म्येनसर्वब्रह्म भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यं सच्चदेवाना
मपिदुर्लभोपिश्रुतीनांसएवजनकोऽधुनाविषमतमकलियुगेस्वाश्रितजीवोपरिपरमकृप
याऽलौकिकवन्हिरूपश्रीमद्वल्लभाचार्यैरेवश्रुत्यादीनांवाच्याथैरेवप्रकटितः तस्यप्राक
व्यकरणेतेषामेवसामर्थ्यंनान्येषामित्यपिव्यक्ततरमेव मायावादमृगत्रासोहिब्रह्मवादके

सरिरौव नान्यमतांतरैः यतोमतांतरेत्रयाणांभेदः सच्छ्रुतिषुलभ्यएव तानिचकतिप
यांशैर्मायावादमिलितान्येव श्रुतस्तन्निरासः सम्यक्कथंतैः कथंस्यात् किंच श्रौतदृष्टांता
दिसर्वप्रमाणैर्ब्रह्मणः स्वेच्छयासर्वरूपत्वेनैवमायावादिभिरुक्तंजगत्कर्तासोपाधिकस्व
मायासंबंधानंतरमिच्छादिकं मायारमणं श्रीयशोदायैमुखव्यादानेसर्वमायया प्रदर्शितमि
त्यादिकंनिरस्तमेव तथाप्येतत्सर्वमथचतदुक्तंतस्यजीववत्सोपाधिकत्वात्सदेहादिवद
ज्ञानदशायामेवभजनीयोजाने ज्ञानेहेयः तस्यदेहादिकंसर्वप्राकृतंसचाक्षराद्वर एव
तद्भक्तेर्ज्ञानादयकृष्टत्वंतद्भक्तस्यज्ञानीतोहीनत्वंकर्मणौवमुखदुःखादिकंचविधिनिषेधा
भ्याप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्यादिसर्वमायावादिनो हृत्कर्णकटुतरैः प्रमाणैर्मत्किङ्करोहि मुखमर्दने
संपन्नया खंडितमस्ति साचारुगोपालजीनाम्नाऽपरिपरमदयया श्रीमत्प्रभुचरणौ सद्य

Brijmadhurabhivar

एवगाढांधकारनिवर्तकहृत्प्रसादकरसप्रकाशजनकस्वकीयग्रंथेषु प्रदर्शितानिब्रह्मवादैकस्थापकानि श्रुत्यादिप्रमाणानि तेषामनुग्रहेण गोस्वामिश्रीप्रभुजीगोस्वामिश्रीव्रजनाथजीमहाराजप्रसादेन रत्नाकद्वीपस्थेन सांचौरागोपालजीनाम्नायंमायावादध्वंसनेतेषांप्रमाणानां संग्रहःकृतः॥ + + + + + + + + + + + + + + + + + + + + + + + + ॥ शुभंभवतु ॥

www.vallabhacharyakrupa.org
Brihanmandiradhishwari
www.vallabhacharyaoriginal.org

www.vallabhacharyakrupaa.org
Brihanmandiradhishwar
www.vallabhacharya-agrahara.org